

Олена ПОМЕТУН, Нестор ГУПАН

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Рівень стандарту

**Електронний додаток
до підручника
для 10 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

 Київ
Оріон
2018

Тема року:

Перша половина ХХ століття — українська модерна політична нація в горні війн і революцій

*О час! Великий, мудрий художник! Ти несеш на своїй
палітрі не тільки цивилу нашу, ти задерті клирри, ти
короткозорість нашу, ти випадкові часом ознаки наших
геройств, а щось незмірно більше, ширше і велике, що скла-
дає в блакиті майбутнього блискучої краси трагедійний
портрет безсмертного нашого народу.*

*Олександр Довженко
(з кіноповісті «Україна в огні»)*

Федір Кричевський. Життя. Любов. Сім'я. Державення (триптих)

*Україна як окрема нація
народилася у волні війни та революції.
Дрослав Трицак, український науковець,
історик і публіцист*

Розділ І. УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

* * *

Лей, у лузі червона калина похилилася.
Голов наша слава Україна замурилася.
А ми твою червону калину підіймемо,
А ми нашу славу Україну, лей! лей! розвеселимо!

Степан Гармачевський

(з лірику Українських сірових стрільців)

* * *

До зброї! До зброї стрільці!
Велика Україна повстане
і в купелі крові воскреснуть мерці
і радість до краю залюбить...

Василь Вишиваний

(з вірша «До зброї!»)

Осип Назарук. Добровольці

Дружній многолітній момент (у творенні модерної української нації. — Авт.) — це Перша світова війна. Революційні події, виникнення модерної української державності — це частина життя, що їх принесла Перша світова. Це перетворення національних проєктів, що досі існували для невеликої кількості інтелектуалів, на масову ідеологію.

Сергій Плохін,

професор історії в Гарварді, автор праці «Брама Європи»,

лауреат Шевченківської премії 2018 р.

§ 1

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПОЧАТКУ
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

10. Розробіть сценарний план історично-мистецької вітальні «Ой у лузі червона калина: мистецтво Українських січових стрільців». Підготуйте рекламний буклет до цього заходу, використовуючи ілюстрації підручника, а також самостійно дібрані матеріали.

- Олена Кульчицька. Графічні роботи із серії, присвяченої Січовим стрільцям (1914–1915 рр.)

••• Олена Кульчицька. Страхіття війни (1914–1915 рр.)

••• Осип Курилас. Листівки із серії «Українські січові стрільці (типи в рисунках та малюнках)». Видання «Червоної калини», 1918 р.

Мистецтво Едварда Козака

Едвард Козак (псевдонім Еко), 1902–1992, є головно знаний як досконалий художник, карикатурист і редактор Лиса Микити.

Протягом своїх юних років Еко був стрільцем у рядах преславних УСС-ів. На вшановання УСС-ського 40-річного ювілею 1954 р., створив він серію делікатно і чутливо рисованих картин на теми стрілецької традиції, стрілецьких пісень і стрілецької жартівливости. Деякі з цих картин були евентуально видруковані нью-йоркським видавництвом Червона Калина у формі чарівних поштових карток.

 Чорнобривко моя, вийди, вийди, чим скоріш до вікна...
(Л. Лепкий)

 Попереду Цяпка, під ним кінь дрімає...
(Л. Лепкий)

 Засумуй трембіто Та по всьому світі... (Р. Купчинський)

§ 2

УКРАЇНА В УМОВАХ РОЗГОРТАННЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

10. Прокоментуйте відображення перебігу подій Першої світової війни у творах видатного українського графіка Георгія Нарбута, поданих в електронному додатку.

••• Георгій Нарбут.
Алегорія 1914 р.

••• Георгій Нарбут. Алегорія
на зруйнування собору в Реймсі

••• Георгій Нарбут.
Алегорія 1916 р.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ПЕРША СВІТОВА ЯК ВИКЛИК ЛЮДСЬКОМУ ВИЖИВАННЮ

Об'єднайтесь у створенні заздалегідь групи й обговоріть складені вами плани висвітлення теми. Складіть спільний варіант плану з 2–3 пунктів і запишіть його на великому аркуші паперу (або на дошці). Розподіліть усередині групи, хто і яке питання буде презентувати класові. Протягом 3–5 хв представте своє питання класові.

1. Становище військовополонених під час війни

Кількість полонених військовослужбовців під час Першої світової війни

Загальна кількість полонених військовослужбовців (без Російської імперії)	5 328 447 осіб
Кількість полонених військовослужбовців Російської імперії	2 417 000 осіб (16,1 % від загальної кількості мобілізованих)
Кількість полонених військовослужбовців австро-угорської армії	1 800 000 осіб (20 % від загальної кількості мобілізованих)

Віктор Саранча про військовополонених на теренах Російської імперії

Уберезні–травні 1915 року протягом шеститижнів з Печерської фортеці Києва в тиллові гарнізони Російської імперії було відправлено 118 000 австрійських військовослужбовців, які капітулювали в Перемишлі та були захоплені в полон в Карпатах.

Спочатку Київ, а потім Дарницький табір військовополонених відігравали важливу роль в системі військового полону в Російській імперії... Саме в Дарниці відбувався розподіл бранців за національною ознакою, який вирішував їх подальшу долі. Етнічних німців, австрійців та угорців висилали до Сибіру та на Далекий Схід, військовополонених-слов'ян розміщували на території українських та центральних російських губерній.

Окрім сербів, чехів та словаків, серед військовополонених були хорвати, поляки, словенці, румуни та українці (русини). За соціальним походженням переважна більшість бранців була селянами і ремісниками з достатньо низьким рівнем фахової підготовки...

Військовополонені органічно вписалися в повсякденне життя міст, нарівні з хворими та пораненими вояками, біженцями вони

стали його «новими мешканцями». Їх праця використовувалася військовими і громадськими установами та приватними особами... Гроші на утримання військовополонених асигнувалися з Кременчуцького повітового казначейства [...] Але подібне матеріальне забезпечення не задовольняло потреб військовополонених, і вони вимушені були знаходити засоби для покращення ситуації. Одним з таких засобів були самовільні відлучки в найближчі села, де в цей час була достатньо відчутна нестача робочих рук. Військовополонені наймалися в жінок, що залишилися без чоловіків, на сільськогосподарські та інші роботи, за що отримували гроші та цивільний одяг...

З настанням холодної пори року достатньо гостро постало питання щодо стану взуття військовополонених. В акті огляду, підписаному членами спеціально створеної гарнізонної комісії, задовільний стан «австрійських військових черевиків» відзначено лише в 247 осіб з 506 оглянутих. У 172 військовополонених «австрійські черевики мають бути відремонтовані», а ще 85 осіб були взуті в ликові личаки, які «потребують заміни».

О. Залізнюк, Л. Білименко, І. Швець про військовополонених на території Австро-Угорщини та Німеччини

...Зусиллями українських політичних і громадських діячів у Австро-Угорщині та Німеччині створюються окремі табори для військовополонених українців. У листопаді 1914 р. виник табір у Фрайштадті (Австрія), де завдяки Союзу визволення України проводилася культурна, освітня, виховна робота серед військовополонених українців. У Фрайштадському таборі було сконцентровано 30 000 українських бранців. У 1915 р. виникають українські табори в Німеччині: Раштат, Вецляр, Зальцведель...

За допомогою СВУ в таборах військовополонених українців організувалися бібліотеки, школи, хори, оркестри, театри, курси з української історії, граматики та літератури, німецької мови, сільського господарства, кооперації, фотографії, суспільно-просвітний гурток, наука нотного співу — курс диригентів і хору, курс рисунків, курс рахунків, а згодом кооперативні чайні, допомогіві курси, культурні товариства тощо...

Завдяки наполегливій праці СВУ в таборах прагнення полонених до знання української самобутності, культури, історії поступово збільшувалося. Щоб захопити просвітньою роботою найширші маси полонених, вирішили видавати таборові часописи силами полонених при координації представників СВУ.

Першим таборовим часописом стала «Розвага», що вийшла у Фрайштадті 5 червня 1915 року накладом 2000 примірників... У кожному номері було гасло: «Давайте з рук до рук, з бараку до бараку!». Кожен номер починався з передової статті, іноді й кількох. Основні рубрики: «Вісти з України», «Вісти з цілого світу», «В Росії», «Із терену війни», «Оповістки», «Переписка редакції», «Світова війна», «Таборова хроніка» та ін. Дуже цікавим був «Історичний календар», який подавав інформацію про видатних особистостей від давнини і до початку ХХ сторіччя, описував визначні події української історії... У 1916 році часописи полонених українців починають виходити і в Німеччині.

 Австро-угоські військовополонені, захоплені в Перемишлі

 Австро-угоські військовополонені отримують їжу

 Військовополонені в супроводі конвою перед брамою табору Фрайштадт (1915 р.)

 Територія табору для військовополонених Фрайштадт (1915–1917 рр.)

 Відомості з України. «Розвага» (29 квітня (12 травня) 1917 р.)

 Оголошення про виставу в театрі в таборі Вецляр

2. Історії українських жінок під час Першої світової війни

М. Байдак про участь жінок у Легіоні Січових стрільців

Скільки жінок було в легіоні Українських січових стрільців? Спираючись на записи Олени Степанів, дослідники «вписали» в історіографію 33 жінки, однак конкретних відомостей — де, коли й у складі якого підрозділу (куреня/сотні) вони знаходилися чи яке мали звання — не подають... Мотиви й способи потрапляння жінок на фронт розкривають джерела особистого походження ... Олена Степанів у спогадах перелічила багато причин такого вчинку жінок: молодечий порив; заборони, які накладали на жінок; нудьга повсякдення і бажання незвичайних пригод; втеча від життєвих обов'язків... свою участь у війні О. Степанів пояснила національним патріотизмом: «Я, як українка й відчуваючи патріотизм до свого українського народу, в період Австро-Угорської, а потім польської окупації завжди схилялась до українських націоналістичних рухів».

Катря Гриневичева

Олена Степанів

Софія Галечко

Ганна Дмітерко

Л. Купчик про участь жінок у Першій світовій війні

Олена Степанів, Софія Галечко, Ганна Дмітерко, Василина Ощипко, Олена Кузь, Павлина Михайлишин... Жінки — стрільці та санітарки — витримали пекло бою під Маківкою, про яке читаємо у спогадах очевидців таке: «...Серед страшних вибухів, що підіймали вгору чорні стовпи диму і землі, серед пронизливого свисту куль, мін і шрапнелей невідступно перебувала Олена Степанівна і ін. ... знайомі кожному стрільцеві дівчата. Із санітарними сумками через плече, безстрашні, швидкі, рішучі. Всюди їхня поява зміцнювала надію на життя. Попри те, що шансів залишитися живими у тому вогненному пеклі майже не було...».

Л. Купчик про долю Катрі Гриневичевої

Варто згадати долю Катрі Гриневичевої. Ця дівчина, яка виросла у заможній спольщеній родині і до вісімнадцяти років навіть не знала української мови, коли усвідомила свою національну приналежність та збагнула всі кривди, яких зазнавав український народ в умовах польської держави, постановила собі подальшим своїм життям спокутувати «свій гріх» перед власним народом. І робила це героїчно. Ідеями українського патріотизму були пройняті всі художні твори цієї письменниці, назвичайною самопожертвою і самопосвятою була виповнена її педагогічна діяльність....

У час Першої світової війни вона їде у Гмінд — невелике поселення у болотах Долішньої Австрії, куди уряд зігнав на час війни українських селян з усіх куточків Галичини, боячись, що вони можуть стати на бік Росії. Фактично, тим прирік їх на вмирання від голоду і хвороб. Там Катря Гриневичева працювала вчителькою баракової школи... ранки проводила в школі, а решту дня — в бараках, серед людей і їхнього горя. Вона постійно інформує часопис «Вісник визволення України» про нечувані злочини в таборі, знущання, заперечення будь-яких прав людини і про геноцид, у якому уряд вправляється над українським народом... Ці матеріали сколихнули весь світ. Під тиском громадськості Гмінд закривають, людей звільняють. Чи це не подвиг Катрі Гриневичевої?

В. Бурмага, К. Світич про соціальну активність жінок у роки війни

Багато жінок перетворилися на активних учасниць війни, представниці слабкої статі відзначилися на фронті й у тилу, надаючи посильну допомогу військовим, членам їхніх сімей, під їх опіку потрапляли поранені, біженці, діти-сироти.

На території українських губерній, які перебували в складі Російської імперії, діяли жіночі комітети. ...вони віддавали перевагу питанням, пов'язаним з організацією допомоги їхнім сім'ям, опікувалися фінансуванням осередків Червоного Хреста, збирали кошти на потреби армії, відкривали лікарні для душевнохворих, проводили збір коштів для подарунків солдатам на різдвяні та великодні свята... комітети залучали до своєї благодійної діяльності не тільки дорослих представників суспільства, а й дітей, які надавали посильну допомогу. Так, наприклад, учениці вищих навчальних закладів шили для фронту теплу одягу, збирали необхідні продукти, відмовлялися від святкового різдвяного обіду, надсилаючи їжу на передову.

Мали місце випадки, коли жінки зверталися до військово-промислового комітету з проханням відкрити курси з підготовки фахівців для зброярської справи... На підприємства подібного профілю після навчання почали приймати не лише жінок, а й неповнолітніх через відверту дешевизну їхньої праці... У 1916 р. начальник Головного управління пошти і телеграфів дозволив приймати освічених жінок на посади листонош нарівні з чоловіками. Працівниці цього відомства відправляли свій місячний заробіток у Петроград для закупівлі необхідних медичних матеріалів та одягу для солдатів.

В. Бурмага, К. Світич про участь жінок у догляді за хворими

Особливою справою у роки Першої світової війни стає догляд за хворими. Багато дівчат вступали в общину сестер милосердя. Загальна чисельність сестер милосердя на Південно-західному фронті сягала 4500 осіб. На один тиловий лазарет у середньому припадало по 10 сестер, у той час як для шпиталю в прифронтовій зоні їх чисельний склад збільшувався до 12–15 осіб. В общини сестер милосердя приймалися жінки та вдови всіх станів від 18 до 40 років. До них ішли або молоді ентузіасти, або люди, у яких через скрутне матеріальне становище не було іншого виходу: жінки з родин дрібних чиновників, зубожілих дворян, навіть селян, часом не освічені. Доволі важкі умови праці, коли тривалість чергування сягала як правило 12 годин, спалахи епідемій, труднощі воєнного побуту напругу позначилися на зростанні смертності серед медичних працівниць. Ще один штрих... у Полтавській лікарні № 5 працювало чотири неповнолітні сестри милосердя, а в списках персоналу Євгенінського шпиталю — одна сестра-учениця.

Медичні сестри в Херсонській клінічній лікарні (1915 р.)

Жінки в майстерні (1916 р.)

3. Біженці — чужинці на своїй землі

С. Макарчук про українських біженців у Першій світовій війні

Уже з перших днів війни відбувалися жорстокі репресивні дії стосовно населення західноукраїнських земель. Австро-угорські війська, відступаючи, намагалися спихнути вину за свої поразки на мирних жителів Галичини, які нібито давали росіянам секретні відомості про розташування австрійських і угорських військ. Угорські гонведи палили українські села, заарештовували тисячі селян, священників, інтелігентів і відправляли їх у табори інтернованих.

Коли навесні 1915 р. російська армія почала відступати, залякане селянство галицьких сіл у багатьох випадках залишало свої хати, двори, села і довгими валками потягнулося на схід, назустріч холоду і пошесним хворобам, голоду і злидням, страшенним поневірянням. Лише з одного Турківського повіту на схід вирушили 5543 жителі. Були села, наприклад,

Новий Яжів і Цетуля Яворівського повіту, що тікали від наступаючих австрійців цілими громадами.

Ще масовішим був потік українських біженців із Холмщини та Підляшшя, в яких за обліком 1910 р. числилося 463,7 тис. осіб українського населення, а після 1915 р. залишилося 20–30 тис... Повідомлялося, що на кінець листопада 1915 р. загальна кількість біженців у Росії дорівнювала 2 267 274 особам, тобто близько 10–20 % населення територій, з яких відступали російські війська.

На січень 1915 р. велика кількість біженців осіла у східних українських губерніях: Катеринославській — 250 тис., Харківській — 121 тис., у Донечині — 80 тис., а також у Таврійській, Чернігівській, Полтавській, Херсонській, Воронезькій і Могилівській. Значні партії осіли в Ставропольському краї, у Бессарабській і Подольській губерніях... З усієї маси біженців 3/4 розмістилися в Україні. Чимало опинилося аж у Сибіру.

А. Влодарчик. Втікачі (біженці) з рідних осель в 1915 році

На початку літа 1915 р.: «на Луцьким тракті підводи біженців і військові обози безперервно їхали в різні сторони. Казали, що позаду них випалено збіжжя, а в криницях немає води».

Нерідко біженці потрапляли під шквальний артилерійський вогонь то російських, то австрійських військ. У цій паніці «люди почали кричати, втікати врозтіч, жінки розгубили дітей, аж по якомусь часі ми знову привели себе до ладу».

Характерною картиною того часу було переказане біженцем з Галичини: «До нас приїхав стражник, оглянув вози, коні і худобу та сказав, що у Рівному уряд скуповує худобу на м'ясо для армії і добре платить, а коні і вози можна продати в Житомирі».

Л. Жванко про склад українських біженців

...значний тягар війни, а відтак і біженства, винесли саме українські губернії, що входили до складу Російської імперії. Найбільше серед етнічних українських земель постраждали Галичина та Буковина, які першими зустріли удари війни. Значна кількість цивільного населення стали біженцями, причому, що ще більше підсилює трагізм участі українців у військовому конфлікті, по різні боки Східного фронту... В етнічному вимірі найбільші групи склали «російські біженці» (зазвичай узагальнена назва білорусів, українців, росіян) та поляки. При цьому після Лютневої революції на хвилі зростання національної свідомості спостерігався процес ідентифікації українських і білоруських біженців як представників окремих етносів. За статево-віковою ознакою переважали жінки та діти, а в соціальному зрізі — селяни, бо основна маса евакуйованого населення на той час проживала саме в сільській місцевості.

Із сайту села Мильно

Пізною осінню 1915 року (вже падав сніг) австрійська військова влада виселила цілу залозецьку округу Зборівського повіту... Це населення складалося в основному з жінок і дітей та старих, які не надавалися вже

до військової служби. І цих жінок, чоловіки яких воювали на фронтах, з родинами виганяли з їхніх власних хат, даючи звичайно дві години часу.

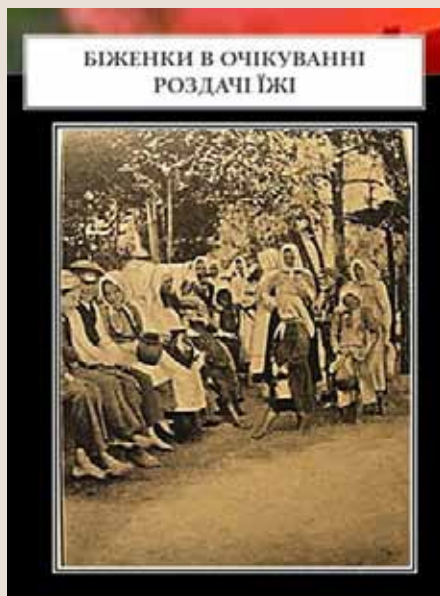
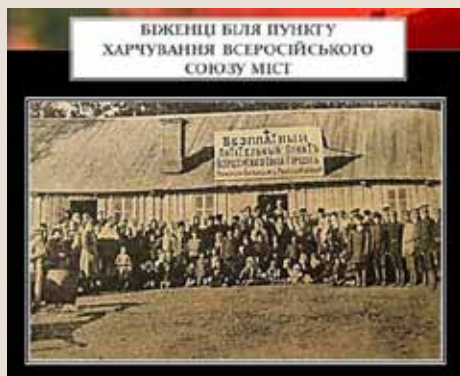
У с. Бліх людей зібрали у Варвари Подольня («Хамаїв») на городі, повідомили, що москаль скоро буде наступати і знищить все до тла. Вони мусіли залишати весь тяжко запрацьований доробок, із клунками на плечах (бо коні забрала армія), без одєжі і без хліба для діточок іти у незнане-невідоме.

Старожили розповідали, як з Мильна евакуйовували людей. Люди цілували пороги, землю, дехто біг на цвинтар, щоб попрощатися ще з могилами предків. Ті, хто був заможніший, прив'язували до возів корів. Миленька колона йшла на захід і чулися тут дитячий плач і ревіння корів, крик півнів і кудкудакання курей. Раз у раз, минаючи колону, проносились австрійські улани.

Як тільки довга валка возів, плачучи і лементуючи, виїхала з села в сторону Золочева, у селі уже господарювали австрійські жовніри. Вони забирали із господарок все, що залишилося: речі, борошно, крупи, птицю і все інше. Тим часом зі сходу знову чулися вибухи гранат і стрілянина.

Про евакуацію говорив посол д-р Євген Петрушевич на сесії 16 червня 1917 року: «...не в самій евакуації головне зло. Головне лихо в переведенні евакуації. Населення еваковано несподівано й безоглядно, без попереднього в'яснення... Людей, майже нагих, відтранспортовувано на захід, в неопалених товарних вагонах, при температурі -15 до -20 ступенів, в голоді, без санітарних уряджень. Тисячі з них, головно діти і старші, позамерзли вже в часі транспорту у вагонах».

«Не краща доля чекала евакованих на місцях призначення. Людей вивантажувано серед поля, огороженого колючим дротом, приміщувано в розвалених будинках, у цегельнях, у стайнях, шпихлірах, або на горищах фільварочних будинків, згодом у примітивних бараках...».

Фотографії з виставки,
присвяченої 100-річчю
Першої світової війни

4. Долі дітей у війні

Наталія Данилів про долі дітей у Першій світовій війні

Війна завжди по собі залишає багато бід, одна з яких вражає до самої глибини. Йдеться про маленьких діток, котрі залишилися в цьому світі одні-єдині, через амбіції політичних лідерів. Звичайно, що частина еліти намагалася допомагати сиротам: хто жертвуючи своїм вільним часом, хто шукаючи кошти та ресурси, а хто організовуючи притулки, проте ці всі зусилля ніколи не могли замінити їм найцінніше — батьків...

Найбільш відомими організаторами та меценатами, котрі всіма зусиллями намагалися допомогти львівським дітям-сиротам, були Василь Нагірний та Андрей Шептицький. З їхньою допомогою було відкрито низку сиротинців.

Щоправда, багато дітей знаходилися в тяжкій депресії. Про ті, нелегкі, моменти є згадки у митрополита Андрея Шептицького: «Діти, що їх примістили ми по сиротинцях, є часами так пригноблені трагедією їх життя, що сестри, котрі є якби матерями для дітей, мусять не раз місяцями працювати, щоб викликати усміх тих маленьких. Через цілий рік є неможливо виробити атмосферу веселости і щастя. Діти, що мають своїх матерів та вітців, ведуть життя не на багато ліпше, чим сироти».

Українські воєнні сироти у Львові (1916 р.)

У середньому ряду можна побачити шістьох жінок (правдоподібно виховательки притулку), священника, у центрі зображення — визначний український архітектор *Василь Нагірний*, праворуч — видатний український медик *Сильвестр Дрималик*

3 листів дітей-сиріт, написаних до митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького

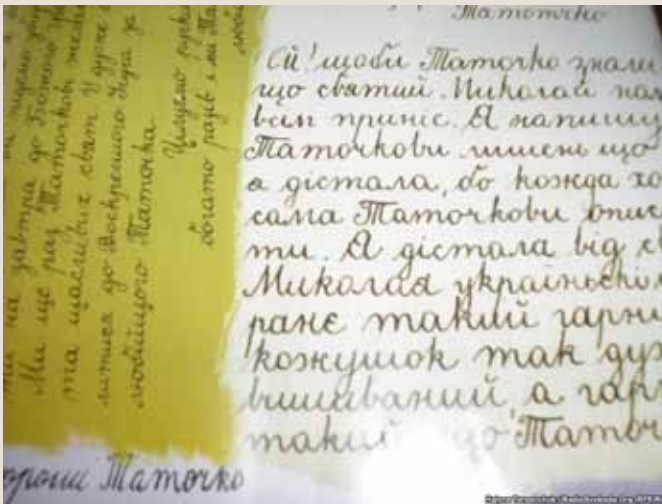
Праця митрополита Андрея Шептицького не залишилася непоміченою, про свого наставника знали навіть найменші дітки, котрі часто зверталися до митрополита Андрея Шептицького у своїх листах, називаючи його Татком.

«Найдорожчі Таточку!

Прошу приїхати до нас, бо я ще Таточка ніколи не бачила. Я сего року перший рік в приюті і всі товаришки говорять, що мають Таточка у Львові, і я лише слухаю та й думаю собі: а ну як Таточко приїде, чи схоче мене взяти за свою дитину? Бо вже кілька літ, як помер мій рідний Тато і тепер не маю нікого...».

«Я Любця. І дуже боюся чорта. Най Таточко приїдуть і мене сховають під плащ, і чорт мене не буде бачити».

«Я ще не умію писати, але пишу кілька слів, щоби сказати, що я Таточка люблю. Бо я не маю нікого. Мама і тато мені померли. А тут я маю всьо і також Таточка. Я нічого не можу післати Таточкові, лишень рогульок і тісточки».

Дитячий лист до Митрополита Андрея Шептицького

Розділ II.

ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

* * *

*Радійте, співайте пісні колосні,
Квітками завітуйте кола зсні.
Ридайте і смійтеся в саборах, солові,
Стрігайте воскреслі надії свої.*

*Минули навіки дні горьких негод —
Живе Україна! і вільний народ,
Як з попелу Фенікс ожив і злетів
І зорями змиряв простори степів...*

Олександр ОЛЕСЬ

*Монета 5 гривень, випущена Національним банком України
до 100-річчя Української революції*

*Всіляко підтримую ідею найтіснішої спорідненості нашої сучасної
держави з фундаментальними цінностями Української революції.*

*Якщо козацьке мислення наповнило українців любов'ю до свободи,
то революція прищепила їм ген демократії. Плекаймо його.*

Владислав ВЕРСМІЮК,

*завідувач відділу історії Української революції 1917—1921 років
Інституту історії України Національної академії наук України*

БОРОТЬБА РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ ПРОТИ УНР

Роздивіться ілюстративні матеріали, присвячені подіям Круг. Оберіть ті, що найбільше відповідають вашому розумінню цих подій. Поясніть чому.

А. Климко: Бій під Крутами 1918

•❁• Леонід Перфецький. Бій під Крутами

••• Микола Битінський.
Крути. 1935 р.

••• Малюнок невідомого автора.
Крути. 1937 р.

••• Ніл Хасевич.
Слава Україні. 1937 р.

••• Іван Крислач.
Крути. 2008 р.

•❁• *Василь Корчинський. Крути. Мамині яблука. 2004 р.*

•❁• *Микола Бідняк. Бій під Крутами. 1956–1957 рр.*

••• Юрко Журавель. Крути. 2013 р.

••• Мурал «Крути» в Харкові. 2015 р.

«80-річчя бою під Крутами» — ювілейна монета номіналом 2 гривні, випущена Національним банком України.

Меморіал пам'яті героїв Крут — меморіальний комплекс, присвячений битві під Крутами 30 січня 1918 року. До його складу входить монумент битви під Крутами, символічна могила-курган, каплиця, озеро у формі хреста, музейна експозиція, розміщена в старовинних залізничних вагонах. Меморіал розташований біля села Пам'ятне Борзнянського району Чернігівської області.

Святослав Пацук. Крути

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

11. Об'єднайтесь у групи — мистецтвознавців, кінокритиків, літературознавців, журналістів — і підготуйте інтегровану презентацію «Крути: думай і пам'ятай».

Вірші, присвячені героям Крут Уляна Кравченко

ПІД КРУТАМИ

Радуйся, земле чорна, кріпка.
Тіла і крові причастя приймаєш...
Кров'ю насичене лоно твоє
зродить Титана,
Велетня помсти
за вчасну їх смерть!..

* * *

Сотні синів...
Воїнів лави упали...
віддали могилі...
Дух не упав...
Дух їх живе!
Полум'я блиск увесь —
Сонце здобути хотіли —
волю святу!..
Земле-могило!
В тобі та слава стрілецька не згине...
Чину не згине краса!
Ті, що під Крутами в бою упали,
могилу знайшли;
але колискою стане могила...
зродиться волі Жрець і Герой!

* * *

— Хто це? Хто сміє казати:
Неволя довічна...
Воля жде жертви...
Тільки... за жертву геройського чину —
воля здвигає Прапор!

* * *

Радуйся, земле!
Розкіш свободи —
жертвою чину — осягнеш...
Дні найщасливіші... найближчі...
дні, що ідуть, це наша Весна!
Радісне Розквіту Свято!
Вічності світло — Життя!!!

* * *

Радуйся, земле!
Любов'ю нашою ясна,
туга кріпка!
Кров'ю насичене лоно родюче
Велетня помсти,
Титана нам дасть!

(1918)

* * *

Олександр Олесь
ПІД КРУТАМИ

Ще до хутора далеко.
Натомився... шкода ніг...
Сніп під голову поклав я
І у чистім полі ліг.
Срібним лебедем у хмарах
Місяць весело купавсь,
Пір'я струшував із себе,
Може, сонцю усміхавсь.
Не згадаю, що до мене
Вітер тихо шепотів:
Мозок стомлений не вловить
Тихокрилик навіть слів.
Я заснув і спав, як камінь.
Коли чую — хтось прибіг
І схопив мене за руку.
Я отямитись не міг.
Срібним лебедем у хмарах
Місяць груди обмивав...
Біля мене з довгим крісом
Хлопчик змучений стояв...
«Що з тобою, де упав ти?!
Зранив голову свою?»
Сумно й гордо відповів він:
«Так, я впав... але в бою...»

Ти не чув хіба сьогодні,
Як гриміли тут громи?
Бились з ворогом ми славно
І вмирали славно ми...
Я лежав і бачив очі
Карі, сині, голубі.
Як квітки цвітуть, сміються,
Ні сльозиночки тобі.
Оточив нас дужчий ворог,
Покосив усі квітки.
Обіцяли нам підмогу —
Не наспіли козаки...
Обіцяли нам набої...
Ах, коли б вони були,
Ми напевне їх розбили б,
Бо ми бились, як орли...
Десь захована там зброя,
Десь закопана в землі.
Ми тепер ідем шукати —
І ми знайдемо її.
Ну, а ти, як прийдеш в місто,
Мойй матері скажи:
«Син твій впав в бою, як лицар,
Горда будь, а не тужи».
А тепер прощай! Я військо
За собою поведу.
Я — отаман... Я вестиму!
Зброю перший я знайду».
Мов крило, простяг він руку,
Блиснув шаблею в руці...
Крикнув голосно і дзвінко:
«По набої, молодці!»
Наче скошені косою
В полі чистому квітки,
Як один, почувши голос,
Повставали вояки...
І пішли шукати зброї...
Спів поволі затихав...
Срібним лебедем у хмарах
Місяць груди обмивав.

(1931)

* * *

Роман Завадович
НЕЗНАНОМУ СТРІЛЬЦЕВІ

Він зрозумів великий поклик хвилі,
Народу син, унук дідів своїх,
Бо присягав на батьковій могилі,
Обороняти рідний свій поріг.
Він зрозумів великий зов Народу,
Як задзвонили коси Нових Жнив,
Бо надив серце теплий волі подув,
А шум подій окрилював, п'янив.
І Він пішов, спокійний і незнаний
У клекіт бур і бою дикий вар,
Своїх зусиль і поривів останніх
Батьківщині зложити світлий дар.
А Чин Його горів святим вогнивом,
Як вістрями, стиналися бої,
В ньому Народ вставав крилатим зривом,
В ньому надії колосив свої.
І Він упав — у дні димами тьмяні,
Коли п'янів червоним варом
Жнець — І відійшов непізнаний, незнаний
Тим, що лишилися, Невідомий Стрілець.
Про смерть Його шептатимуть з жагою
Маківка, Київ, Крути і Базар.
Коли розстрільні рвалися в пробою,
Як плив степами чад тифозних хмар.
А Чин Його зніматимуть на зорі
Будучі дні гарячі і дзвінки,
Щоби світив з міжзоряних просторів
Вогнем завзяття, славою віків.
І хоч Його ніхто не буде знати,
Запише час, яких батьків Він син —
Ім'я Йому: Безсмертна Посвята,
Його рідня — це Слава, Воля, Чин.

* * *

Євген Маланюк
МОЛИТВА*Уродило руту, руту —
Волі нашої отруту.**(Тарас Шевченко)*

Вчини мене бичем Твоїм,
Ударом, вистрілом, набоем,
Щоб залишивсь хоч чорний дим
Над неповторною добою.
Хай безсоромні очі їсть
Тих, що живуть без сліз і чести,
Хто скинув і любов, і злість,
Бо не під силу було нести.
Хто все зітхав — заснуть, втекти,
Сховатись за Мазепу й Крути,
Коли грозою йшли — віки! —
Над полем руги і отрути.
Твоїм бичем мене вчини,
Щоб басаманувати душі,
Щоб захитать і знову зрушить
Смертельний чар дичавини!
(20 листопада 1933 р.)

* * *

Іван Гнатюк
КРУТИ*За набої в стінах Софії,
За криваву скруту Крут, —
Хай московське серце Росії
Половецькі пси роздеруть.**(Євген Маланюк)*

Боже, скільки святого гніву,
Самозреченого, як аскет,
У карбованім ритмі співу
Тим прокляттям прорік поет!
Те прокляття — то крик страшного
Болю й розпачу — гнів стріли, —
Хто безгрішний — хай кине в нього
Камінь осуду чи хули.
Допекло до живого, видно,
І, готовий на сто розп'ять,
Він зненавидів, мов єхидну,
Азіатсько-московську рать.
То не рать, а лихе насланя,
Де не ступить — лише хрести, —

Вій під Крутами — це остання
Крапля в чаші святої мсти.
Проти горстки крутянців — юрми
Звироднілих і злиг злодюг, —
Що тій горстці у п'янім штурмі
Рукопашно спустити дух!
І рішилися на смерть — три сотні
Неопалених в битві жертв, —
Їхній подвиг — то клич Господній,
А не просто жертковний жест.
Кануть сльози з ікон Софії
І кривавляться рани Крут, —
Чом же й досі за них Росії
Не карає Господній суд?
Чом не спалить вогнем спокути,
Не воздасть за тяжкі гріхи,
За Полтаву,
Батурин,
Крути —
Їхня кривця ще й досі леться —
Не боїться Москва яси,
І чомусь її злого серця
Не деруть половецькі пси.

* * *

Богдан-Ігор Антонич
КРУТЯНСЬКА ПІСНЯ

Спом'янімо в пісні славу Крутів,
найсвятіше з наших бойовищ!
Крути! Крути! — смолоскип в майбутне.
Підіймімо наші душі ввиш!
Крути! Крути! Це за батьківщину
стати муром, шанцем душ і тіл.
Крути! Крути! Мужньо, вєдино
прямувати в найсвятішу ціль.
Крути! Крути! Час розплати близько,
вже червоний ворог кари жде.
Крути! Крути! Вічне бойовисько
за майбутній, за світліший день.
Крути! Крути! Мужність і посвята,
вірність, що міцніша понад смерть.
Крути! Крути! Горда і завзята
кличе пісня і веде вперед!

(1937)

* * *

Микола Верес
КРУТИ

Зима. Студіть. Снігів тороси.
На них — червона піль,
Спинив похід орди матросів
Палких сердець курінь.
Чорніє шлях. І сунуть лави,
І хтось уже вмира.
І наче грім, лунає «Слава!»
І кат кричить «Ура!»...
Огонь... Дими... Як злива, стріли
І ряд цілий упав,
Вони ж несли свій прапор сміло, —
Сини безстрашних лав.
А ворог сік... Вістки скорботні
Пливли, казали всім:
На смертний бій ішло три сотні,
З трьохсот — вціліло сім...
Та сніг розтав. Понад байраком
Блакить і сонце знов,
Лише в житах ростуть не маки —
Цвіте юнацька кров.
А вітер їх довкруг рік-річно
Збира у пишний жмут.
Плете з квіток легенду вічну
Про чин героїв Крут.

(1962)

* * *

Андрій Гарасевич
КРУТИ

Земля дрижала. Схід в огнях жеврів.
Сурміли сурми. Гримали гармати...
А в їх очах вогнистих і завзятих
Горів святий благословенний гнів.
Ішли, де білість сніжних полів,
Де смерть взялася з вітром танцювати;
Свистіли кулі... Рвалися гранати...
— і постаті майнули в вир вогнів.
І прогоріло... Порохом зайшло...
Могилوک триста заросло травою.
А ти, як все, усміхнене село
Сниш сині сни в солодкому спокою.

* * *

Михайло Зельман (Лісовий)

КРУТИ

Крути — наша гордість і слава,
Там соколи юні у вічність пішли.
На клич молоді держави,
Піднялися вірні сини.
Грудьми у нерівному бої,
Спинили червону орду,
З честю впали герої,
За Україну свою.
На жертвню поклали,
Свої молодії життя.
Приклад відваги подали,
Слава героїв жива!

* * *

Демид Бурко

КРУТИ

Цей вірш написано в 20 роковини битви
під Крутами, в січні 1938 року, на самому
полі бою за найтяжчих московсько-
більшовицьких окупаційних умов.
Стою німий... Схиляю низько чоло...
У спогадах подія судних днів
Жива встає... Точився бій навколо...
О, скільки їх, відважних юнаків.
За рідний край і за любов до волі
Лягли от тут, на цьому полі!..
Ой, поле, поле крові і скорботи!..
Тут в сяйві ранку нашої весни
Почавсь новий шлях хресний до Голготи
І залунало зрадливе: «Розпни!»...
Немов Христа друге страшне розп'яття
Судилося Україні... О, прокляття!

(1938)

* * *

Григорій Булах
СНІГ*Пам'яті юних героїв Крутів*

Цей білий сніг на чорнім чорноземі,
Як білий аркуш у крутянський степ.
Я знов торкаюся тієї теми,
В якій кривавиться нестерп.
В якій невигойність і болі.
Бинтів — немає! Тільки — сніг!
Цей білий сніг на чорнім полі,
Цей білий сніг — у ізголов'я ліг.
Цей білий сніг молодший за їх юність,
Цей білий сніг — шрапнеллю у світи.
Цей сніг в майбутнє,
у сьогодні,
у минулість!
Цей сніг нетанучий, на лицах молодих!
Цей чорний креп чорніше чорнозему.
В сльозі Тичини — вибухає схлип!
Червона кров дописує поему
Про білий цвіт весняних лип.
«Ви знаєте, як липа шелестить
У місячні весняні ночі?
Кохана спить... Кохана спить...
Піди збуди, цілуй їй очі».
А білий сніг — на чорний чорнозем.
Коханий спить...
У ізголов'ї — степ!
Не розбудити сон рядком поеми,
Бо юний цвіт — в снігу отерп!
Ви знаєте, як сніг той шелестить
На мертвих лицах, у січневі ночі?
Кохані сплять... Коханий спить!
Ніхто не поцілує в мертві очі!
Ви знаєте, як сніг на мертвих лицах
Шелестить?
Кохані сплять... Коханий спить.
Ні! Ви не знаєте, як сніг той шелестить!

* * *

Святослав Гординський
З поеми «Сім літ»
РІК 1918

Стяги лопочуть: марш,
Дзвонів розгойданих гуд,
Іскри з підкутих чобіт
Креше за лавою лава,
Київ навшпиньки стає:
Синьожупанники йдуть,
З тисяч захоплених уст
«Ще не вмерла» гримить і «Слава!»
На вітрі чуби і шлики,
Козацтво встало з могил,
Виблискують спраглі шаблі,
Як під Корсунем і Конотопом;
Вершники в сідлах нові —
Від штолень, плугів, горнил,
Очі свої протри,
Глянь, очманіла Європо!
Скінчились походи чужі,
У своїх вирушати тепер,
Налягати на шприхи,
Лежати в болотних шанцях,
Приймати кулю у грудь
Не за москвина й германця,
А за землю свою,
За землю свою і герб.
Йдуть січневі сніги,
Орда надходить від Крут,
На плятформах гармати,
Над містом шрапнелів грюкіт,
Знов набої в руках,
Сиплеться скло на бруки —
По цей і по той бік Дніпра
За маршрутом маршрут.
Станція у степу,
За шибкою телеграфіст:
Тоненька стрічка в руці,
Свічка поблимує тьмаво,
Цокає апарат,
Паровозу далекий свист:
Ешелони ідуть на фронт
За тебе, Державо!

* * *

**Богдан Бора
КРУТЯНЦІ**

Широкими дорогами
Пішли юнаки.
— Вертайтеся здоровими! —
За ними батьки.
— Повернемось! Не згинемо!—
Вертався одвіт, —
Як ворога відкинемо,
На шлях цей глядіть!
З надіями, з музиками
Пішли юнаки.
В сліди їхні сльозинками
Спадали зірки.
Батьки скорбно молилися:
— Дай, Боже, снаги!
Шляхи їхні губилися,
Вкривали сніги.
Вдивлялися, кривавились
Зіниці дівчат:
— Дай, Господи, щоб вславились!
Вернулись назад!
Пожарами високими
Вкривалася даль.
Хрипіннями глибокими
Кричала печаль.
Батьки сиві журилися.
Чекали: прийдуть...
Дими з огнів курилися,
Лягали на путь.
А доленька-хімерниця
Сміялась з імлі...
Чи вернуться?
Не вернуться.
В майбутнє пішли.

* * *

Михайло Дяченко

КРУТИ

Їх — юних сміливців, лиш жменька була —
Із серцем зі сталі і духом з граніту.
О, велич летіла у вічність з їх лав
І чин їх навіки став юності міфом.
Мчав зойк слабодухів, за ними у путь:
— Куди вам? Ви ж діти!.. Загинете дармо...
— О, ні! Бо ще завтра за нами підуть
Мільйони! На славу ми змінимо ярма!
Чи стримати тих, в кого серце з вогня,
Хто душу завзяту до бою напняв,
Хто любить Отчизну глибоко, пречисто?
О, прийде, Вкраїно, Твій радісний день —
Поглянь же — мільйони до бою веде
Крізь бурі сердиті, жорстокі — їх Триста!

* * *

Петро Кізко

ЮНИМ

Нас ніхто не ласкав. Материнських не бачили рук ми.
Нам ніхто книжечок у торбини шкільні не вкладав.
Нам дивились у схудлі обличчя пожадливі круки,
Ми весняних не бачили обріїв, квітів і трав.
Нас пурга зимова колисала, хурделі і стужі,
Та вітри гострокрилі нам били в дитячі серця.
І усе ж ми були, о, які ми були тоді дужі,
Бо у Завтрашнє віру нещербну несли до кінця.
Не судилось батькам вашим світлу здобути звияту,
Знову й знову негоди обличчя обпалюють нам.
Та ми йдем, далі йдем до верхів полум'яного змагу,
Щоб звідтіль принести справжню молодість, юні, хоч вам!
(1961)

* * *

Олекса Кобець
НА КРУТИ

Надворі холодна, сувора зима,
І вчора сказали у школі:
«Під брами столиці їх сунеться тьма —
Душителів нашої волі...»
Удома дбайливо книжки поскладав:
«Вернусь — буде час для науки...»
І вперше в житті по-військовому взяв
Військову рушницю у руки.
У матері сліз не було на виду:
Дістала вовняну хустину
І ніжно закутала шию худу:
«Щоб не простудивсь, часом, сину...»
Як бруками рідного міста ступав
(Тричвертімільйонного міста!),
В загоні ні разу ніхто не спитав:
«Чому нас іде ТІЛЬКИ триста?»
А там, за Дніпром — рівнина-рівнина...
Та й снігу ж... ой, понамітало!
І суне зажерлива, мов сарана,
Ворожа московська навала...
Ні шанців, ні пригорбів для прикриття...
А їх же — по двадцять на брата!
Ой, дорого мусіли кожне життя,
Життя українське продати!..
Як леви боролись... Завзяття в серцях...
Чому ж їм набоїв забракло?!
«В багнети!» — і поле крутянське в снігах
Ворожою кров'ю набрякло.
Чорнів-червонів потолочений сніг,
День Славу писав Україні:
Боролись, аж поки останнім поліг
Юнак у вовняній хустині...

* * *

Алла Коссовська-Давиденко
КРУТЯНАМ

Принесім полум'яні троянди
В пам'ять юних, гарячих серць,
І розсипте сліз діаманти,
Бо серця ці згасила смерть,
Бо вони не жаліли юности
І свого не щадили життя,
Щоби правду свою, як зорю, нести
На прапорах, багнетах, в серцях.
І коли ми, в добробут залюблені,
Раз на рік дружно сходимось тут,
Значить це, що не зовсім загублене
Почуття до героїв Крут.
Значить це, що в серцях заспокоєних
Все ще вогник пригаслий горить,
І що може ще стати героєм
Той, що в залі тепер сидить.
Може цей, може той, може третій
В час слушний піднесе знамено,
І, настромлене на багнеті,
Затріпоче на вітрі воно.
Може будуть це знову завзяті,
Молоді, повні сил, юнаки,
Що роздмухають слави багаття,
Щоб воно не згасало віки.
І, підвівши нас всіх за собою,
Поведуть на звитяжний герць,
В пам'ять юних крутянських героїв,
Перемігших смертю смерть!

(1965)

* * *

Ярема Купчинський
КРУТИ

Коли змагалися ранені дні
З важким питанням: «Бути чи не бути»,
Тоді упали пристрасні вогні
На Крути...
Лише ряди хоробрих юнаків...
Лиш кріс в руках — у серцю жар любови.
«Ми зломимо прокління важких віків —
Окови!»
Із шумом впав грізний залізний град,
Хитнулися борців прорідлі лави.
«Ніхто із нас не вернеться назад!
До слави!»
І втихло все... Лиш в білому снігу
Посіяв хтось дивні, червоні квіти.
І вихор знов почав у мертвому степу
Шаліти...
Червоним квітом сплачена ціна
За віщу відповідь питання: «Бути!»
Горить безсмертна зоряна луна
Крізь Крути!

(1950)

* * *

Михайло Лавренко
КРУТИ

Учасник Крутянського бою
У думці — знову тліє — бій у Крутах...
О, неповторний часе золотий!..
Ми всі були зелені ще, як рута,
Але в душі палав огонь святий.
І хоч навколо вир вогню шалено
Стогнав, як грім, і жах смертельний ніс;
Ми не схилили сонячне знамено
І бій важкий не видавив нам сліз.
Ми перед світом свідчили потугу
І довели, ми — лицарські сини,
Хоч не змогли розбити люту хугу
Та ще раз вчули пахощі весни.
За ту невдачу, що зазнали Крути...
Ні, не дарма пече серця наш гнів,
За ті могили, навіть без хрестів,
Що стогін їх щоночі й досі чути.
Хай виє знов зима поривом лютим...
Та ми — дорогу знаєм до мети;
Лицарство Крут! О, нам вас не забути.
Ваш чуєм зов — невтомно далі йти!

(1978)

* * *

Надія Лан
ГЕРОЯМ КРУТ

У Києві на цвинтарі
Попадали хрести.
Могили юних Лицарів
Не можна віднайти...
Бо матері з журбою
У серці повмирили,
Що юнаків до бою
Під КРУТИ виряджали.
Та Україна з ними —
І шепче скорбна Мати:
Вам легше в лоні ріднім
В майбутнє проростати.
Сини мої кохані,
Квіти мої весняні!
Вас морозом лихим прибито,
На світанку життя убито,
Пуп'янок зі стебла зірвано,
Із ґрунту з корінцем вирвано,
В повноцвіт розцвісти не дано,
Рано в землю сиру покладено...
Але в книгу Буття вписано,
У піснях, як дитя, заколисано!
Люлі-люлі. Діти кохані,
Люлі, квіти мої весняні!»

* * *

Микола Лебединський
КРУТИ

На Бахмач суне Гомель і Брянськ
І поник уже Глухів... Чернігів —
І шляхами до Київських Брам
Віє подих обиди й кормиги.
В Україну голодна Москва,
Йде з розбоем, вогнем і мечами,
А за нею Китай, Жидова
Розтеклися товпою, ордами!
Підступають Березін, Єгоров,
І справляють гармати на Київ —
І від Харкова йде Муравйов
І лютує, казиться, і виє.
...Ще недавно Софійський Майдан
Серед прапорів ріс аж під небо —
А вже нині — не наш Ромодан...

І — нема вже полків на потребу!..
І палають Дніпра береги,
І здались уже Харків, Полтава —
Топчуть Землю Святу вороги,
Гине воля здобута і слава.
І у крові полощуть мечі,
Розлилася червона потопа —
І мордують людей тисячі...
Що їм Бог, і закон, і Європа!
Вони смерть лиш несуть і пожар
І неволю і люту руїну —
І не видно вже сонця з-за хмар...
І содома жере Україну!..
І ось триста юнацьких грудей
На московські повстало гармати —
Триста хлопців безвусих... дітей,
Забажало за край свій сконати!
Триста хлопців, як шовки, як цвіт,
Що на досвітку виріс у зарях, —
Триста хлопців і кожний привіт
Свій шле у пожарах.
На червоно зогрівсь кулемет —
І вже далі набоїв немає, —
Але кожний лишає сонет
Україні на снігу кривавий!..
Триста хлопців безвусих — дітей,
Триста хлопців, соколів, рекрутів
Із піснями на грім батарей
В бій останній двигнулись на Крути!..
І з них кожний спинити бажа
Вал дев'ятий, що суне з півночі, —
І вогні на їх лезах дрижать,
І від гніву палають їх очі!..
Тридцять тисяч московських штиків
Піднялося до їхніх грудей —
Україно, провадь юнаків!!!
Бо їх смерть — Твоя слава, трофей!!!

* * *

Андрій Легіт**МІСЯЦЬ НАД УКРАЇНОЮ**

Десь розсипалась зірка у травах
На полях України кривавих,
Як гарячих сердець поривання
У нерівних величних змаганнях.
Глянув сходячий місяць на Крути:
Все заснуло — нічого не чути,
Лиш шумлять придорожні осики
Про часи невмирущі великі.
Згодом вище піднявсь над Базаром —
Паленіє Полісся пожаром,
Та з вогню піднімаються й крові
На вампіра сини Щербакові.
Подивився з блакиті під Броди, —
Мак червоні голівки підводить,
І над сина могилкою мати
Марно другого жде із Карпатів.
Озирнувся востаннє над Сяном —
Все сповите червоним туманом...
І печально поплив на чужину
Привітати там третього сина.

* * *

Знайте, садисти неситі
Вбивці і душ торгаші
Кров'ю борців не загасити
Серця народі душі.
Кров та із Крут і Базару
Нам освятила мету,
Сили дев'ятого валу
Вас з України зметуть.

* * *

Олекса Стефанович**КРУТИ**

В мороці неладу, в пільмі підлот
Ваші пісні молодечі,
Льот ваш орлиний, нестримливий льот,
Льот крізь вітри і хуртечі.
Що там, що вперше з рушницею ти,
Що там, що тому п'ятнадцять,
Так хороше вам на ворога йти,
Співом гучним захлинатись...
Хай вам вітри вибігають на шлях,

Просять вернутись, голосять...
«Щоб наша доля...» — лунає в полях,
«Щоб краще в світі жилося!»
Хай ще зловісніше тьмариться рань,
Голови юні тим вище...
Як на параді йдете ви на брань,
В простори гроз, як на грище.
...Стрінулись. Казять ворожю злість
Ваші розгукані стріли...
Псами б на вас позривалися б з місць
Тріскотні вкрай скоростріли!
Лавами — ворог... Ось кинувся він
Котить на ваші окопи...
О, вже не лежачи і не з колін
Лити крицеві окропи,
Виросли враз ви, немов на наказ,—
Стоячи б'єте у ката,
Тільки чому це тривога у вас?
Чом занімала гармата?
Чом це, що друга рушниця німа,
Голосу бракло у зброї?
«Дайте набоїв!» «Набоїв нема».
В полі далеко набої.
Сталі не стало. Зостався хрусталь.
Як з хрусталем проти сталі?
Люто співає ворожая сталь,
Б'є — розриває хрустали.
Сніже, таж в нього нема голови,—
Нащо ж йому підголов'я?..
Як захлиналися співами ви,
Так захлинулися кров'ю.
О, ви уміли за Неї лягти,
Мужньо лягли і діточо,
Вміли холодную млу пропекти
Жаром багряних сорочок!
Ваша загуба за весну ясну,
Ваші зарубані весни,—
Громом в німоти байдужжя і сну
Криком кривавим — воскресни!
Сходять нам ваші негасні сонця,
Дзвонять серця ваші вічні,
Ваші квітневі, травневі серця,
Квітні — посічені в січні.
У клекотінні — святі корогви,
Клекоту повні — прапори...
Ми під кипінням їх радо, як ви,

В буряні рушим простори.
Радо на сурмний задуднимо зов,
Ми по шляху грозовому,
Тому крутому, що з Крутів пішов,
Непереможному тому.
І коли кинем на ворога час
Незагладимої скрути,
Взнає він добре, про віщо для нас
Крикнули кров'ю Крути.

(1938)

* * *

Микола Луків

КРУТИ

Ще юнаки, ще майже діти,
А навкруги і смерть, і кров.
«На порох стерти, перебити!» —
Іде на Київ Муравйов.
Полків його не зупинити,
Та рано тішаться кати:
Коли стають до зброї діти,
Народ цей — не перемогти!

* * *

Тичина Павло

ЗРАЗУ Ж ЗА СЕЛОМ

Зразу ж за селом —
всіх їх розстріляли,
всіх пороздягали,
з мертвих насміхали,
били їм чолом.
Випала ж зима! —
Що тепер всім воля,
врізали вам поля,
а голів нема.
Як зчорніла ніч —
За селом світило,
з співами ходило,
берегло, кадило
безневинну січ.

(1918)

* * *

Павло Тичина
ПАМ'ЯТІ ТРИДЦЯТИ

На Аскольдовій Могилі
Поховали їх —
Тридцять мучнів українців,
Славних молодих...
На Аскольдовій Могилі
Український цвіт —
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.
На кого посміла знятись
Зрадника рука?
Квітне сонце, грає вітер
І Дніпро-ріка...
На кого завзявся Каїн
Боже, покарай! —
Понад все вони любили
Свій коханий край.
Вмерли в Новім Заповіті
З славою святих. —
На Аскольдовій Могилі
Поховали їх.

(1918)

* * *

Богдан Стельмах
КРУТИ

Над Крутами круки
під круками Крути,
зійшлося юнацтво
щоб волю здобути.
сніги зледенілі
і темінь іскриста
за Крутами в скруту
зійшлося їх триста,
білим снігом мело
чорним громом гуло
їх там триста як скло
їх там триста як скло
під круками Крути
над Крутами круки
заклякли на кольбах
зморожені руки
настелено в полі
кривавої вати

щоб їх молоденьких
переночувати.
білим снігом мело
чорним громом гуло
їх там триста як скло
їх там триста як скло
моя Україно
мій Києве-княже
ця юнь безборонна
за тебе поляже.
щоб ми
їх посвяти
не смівши забути
своїм воскресінням
помстились за Крути...
(2004)

* * *

Олексій Шевченко
КРУТЯНЦІ

Морозне повітря дрижало
Від звуків потужних гармат,
А Ви залягли в окопах
Без куль, без шинель, без гранат.
Лиш триста пішло Вас,
Щоб волю здобути,
Щоб вірність навіки
Батькам присягнути.
Пощо Вам шинелі, пощо кулемети,
Хіба ж Ви навчилися цього?
Ви ж мрійники юні у світі фантазій,
І що Вам, що січень січе...
Лиш Ви замінили
Перо на рушницю.
А Вам назустріч іде
Шість тисяч п'яниць.
Ваш голос лунає в широкому світі
В просторах небесних тремтінь,
В блакиті глибокій, над золотом нив
В серцях наших юних, уже без терпінь.
Ми йдемо за Вами
В простори чарівні,
Бо хочемо бути
Із Вами спільні!

(1953)

* * *

Олекса Ющенко

МИНАЮЧИ СТАНЦЮ КРУТИ

На Аскольдовій Могилі
Поховали їх —
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих...
На Аскольдовій Могилі
Український цвіт!
Павло Тичина
«Пам'яті тридцяти», 1918
За Ніжином — станція Крути, —
Хвилинка зупинка, яку
Не можна ніяк поминути,
Мов долю жорстоку, тяжку.
В тій хвилі далеке сплива
І видиться постать юнача,
Доходять прощальні слова.
І кожного разу ще важча
Мандрівка моя стає,
Бо давня, смертельна праця
Вдивляється в серце моє.
І кожного разу в цій хвилі
Змовкають і пісня, і сміх.
«На Аскольдовій Могилі
Поховали їх».
Ховаються десь муравйови
Аж за останній состав...
Не тіні, а відблиски крові
І марево давніх заgrav.
Чи всі душогуби і спрути
У пеклі вогненнім зійшлись?..
Минаю засніжені Крути,
Де Волю вбивали колись...

(1992)

* * *

Олесь Бабій
ПІД КРУТАМИ

Ще тільки вчора упали тюрми,
Ще тільки вчора родилась воля.
Нині на сполох сурмлять вже сурми:
— Орда йде дика з чужого поля! —
Ще тільки вчора — прапорів море,
Подібно грали дзвони в Софії,
— А нині, нині — горе нам, горе!..
— Знов Боголюбський йде з Московії.
Знову з півночі градові тучі
Впадуть на наші ниви народні;
Сумує Київ, руїни ждучи:
— Спасуть хіба нас чуда Господні! —
Крамоли, чвари в краю цілому,
По лютих війнах люд у знемозі;
Гей, скиглить чайка в степу німому,
Що гніздо звила ось при дорозі.
Зібралось триста юних, сміливих:
— Браття! Не купим волі сльозами!
Не треба смутків, ні сліз журливих;
Ходім, як Ігор, у бій з мечами! —
Аж у Чернігів котяться громи;
Гей, гримлять стріли мрачної днини,
Пада понісся, квіт України,
Та хто вбив тіло, духа не зломить!
Бились сполудня, бились до ночі,
Аж тоді втихли у пітьмі бої,
Як закрив воїн останній очі,
Як упав убитий побіля зброї.
Всі ви спочили в темній могилі,
Та нас в неволю не завернути,
Бо і в нас були Термопіли,
Бо впало триста, ген там, де Крути!
(1931)

* * *

Дажбожич
КРУТИ

Скипіло образою серце юнацьке —
І триста із кращих, найкращих пішло,
Згадавши за предків, за славу козацьку
Зогиджене місто і темне село...
Пішли і понесли у жертву державі —
Всю радість юнацтва, кохання та кров.
І сявом дивним в кривавій заграві
Ненависть зайнялась, заблисла любов!
Хай з півночі сунуть кацапськії валки,
Мов орди монголів, мов гунів стада,
Хай грозить їм привид далекої Калки,
Когорта завзяттям горить молода.
Назустріч шість тисяч нащадків Андрія,
Від жаху застигли лани біля Крут!
Бо триста, лиш триста (хоч світить їм мрія)
Завмерли у лаві залізній і... ждуть...
Бій бачив лиш Крутів будинок низенький.
Залякані села, німії поля...
Шість тисяч і — триста — страшні ті обценьки!
І жертву приняла козацька земля!..
Та прийде пора: знов заграють гармати.
Їх гомін могутній вітри понесуть...
В дні бою і слави, в дні помсти-відплати.
Порвем міліони легендою Крут!

* * *

Юрій Клен**З ПОЕМИ «ПОПІЛ ІМПЕРІЙ»**

Із Дарниці у Київ полонені
прийшли, їх стрівув шум дерев зелений.
Була їх горстка — двадцять два,
але, мов та жорства,
яку нам при дорозі не злічити,
зросло число; легендами повите,
із галицького виросло ядра.
Та йде лиха пора,
під Крутами лягла вже буйна молодь.
Немов течуть по снігу чорні смоли,
пливе, згуртована в людські стада,
нестримана орда,
іде, іде від Ніжина на Київ,
вже розповзлась патьоками помиїв.
Захоплено Поділ і «Арсенал»,
лютує людський шал.
Та Січові Стрільці на оборону
стають, шикуються в струнку колони,
то ж Коновалець їхній командир.
Кипить, клекоче вир...

* * *

Степан Литвин**КВІТИ У ПОЛІ, ТАМ, ДЕ КРУТИ**

Крикнули кровію Крути.
Олекса Стефанович
На Ніжин люто рвалася орда.
Бушлати чорні...
Білий сніг пречистий...
А в Києві — лиш сотня молода
Січовиків — студенти й гімназисти.
Зірвавсь північно-східний вітер злий,
Їх молоде життя зламалось круто.
Нічні вагони хлопців повезли,
А на світанку їх зустріли Крути.
Були в них душі чисті, мов кришталь.
Жадали волі, іншої епохи...
Було їм дуже України жаль.
Себе ж не жаль. Якщо і жаль, то трохи...
Їх підняли зненацька уночі,
Їх і азів не вчили оборони.
На станції zostалися харчі
І — гірше горе — майже всі патрони.

«Багнетами рубаймо лід, брати!
Большевики підуть у наступ скоро...» —
«Сусіди не дадуть нас обійти!» —
їх сотник Гончаренко підбадьорив.
Гармати б'ють — своя одна й чужі.
Півсотні вражих станкачів татака...
І видно ледь: на плисківській межі
Широка розгортається атака...
Гармата стихла. Стогнуть гармаші
На теплій розпанаханій платформі...
Остерські навіть плачуть комиші
За хлопчиками з кровію на формі...
«Тримайтесь, хлопці!» — гук луна дзвінкий.
Гарячий сніг юначу кров вбирає...
Вмирають в білім полі юнаки...
Під Крутами Українонька вмирає...
Замовкли скоростріли...
Східні ж б'ють...
Ой не одна матуся зарідає!
Ідуть захланність,
заздрість чорна,
лють,
А з двох боків кіннота налітає...
Рубатимуть червоні козаки
(Нас вчили споконвік братів рубати.)
Підводяться назустріч юнаки...
«Рубай!» — і сам руба ватаг чубатий,
Що перебитий ніс. Не Кривоніс —
Крива душа і зненависть кривава...
І вітер матюки матросів ніс...
А проти них котилось полем: «Слава!»
Рубали славу навпіл.
Тільки «Сла...»
Не впав ніхто із хлопців на коліна,
І чорна хвиля все живе знесла...
Лиш піна — з кров'ю, кінська і зміїна...
А як же правий фланг?
«Рубай хохлов!»
Уже безруких і сліпих вбивали...
Живих і мертвих гострий штик колов...
Виймали очі...
Серце виривали...
Таких, як скло, їх триста полягло,
А може, двісті. Двісті юних — мало?
А місто з «Арсеналом» бій вело.
Село забите, зморене дрімало...

На Київ хижо зирив Муравйов.
Бив бронепізд по жаркій оселі
На Паньківській.
Палив ізнов, ізнов!..
Чия то слава і чия любов,
Чия матуся в огненній постелі,
Можливо, і не кожен знав матрос.
Та підпанок те відав — Полупанов.
«Есть истребить гнездо! Какою вопрос?!
Пуускай горит история гетьманов!»
Нехай, матроси, най і хай горить!..
Імперію рятуєте іржаву?
Історик буде все одно творить
І працю історичну, і державу.
Який туман на мене нависав!
А він прогнав,
Поміг серця стрясати
(Хай часть малу!)
Я правду написав,
Адже мені недовго вже писати...
Нащадку, може, й створиш свій Едем,
Але не стримує співчуття гаряче.
Хіба ми знаєм, де навік впадем?
Хіба ми знаєм, хто і як оплаче?
...Їх поховали — три десятки трун —
Весною на Аскольдовій могилі... Ридали...
А пізніш під бренькіт струн
На рівнім танцювали хлопці милі
З дівчатами...
Не відали вони, чиї кістки, чия під ними слава!
Чи діждемося справжньої весни
У граді Кия, в граді Ярослава?
Ти, князю, мудрим був, та розділив
Поміж синами нашу Русь велику.
Немов для виї зашморг намилив,
Для виї русів... Нас лягло — без ліку...
Повів чужинців князь, праправнук твій,
Круті полки на вітчину печальну.
І град узяв, і знищив лиходій,
І кров киян стікала у Почайну...
Віками град розорений лежав...
Восплач із гроба, князю і Людино!
Нема Русі твоєї між держав,
Бо не зімкнулись браття воедино...
Чи й досі ми — розбратані брати?
Є Україна Західна і Східна?

Чи не тому й знущалися кати?
Чи не тому й Україна щедра — бідна?
Але творились нація й народ.
Свідоміші із нас жадали злуки...
Розбили мур недолі та незгод,
І Львів і Київ поєднали руки.
І Ростислава любим, й Василя
(Хоч рідне слово ще не всіх торкає!)...
І хлопцями удобрена земля
На доброго хазяїна чекає.
Ті хлопці нам давно простили все.
Ті хлопці стали вже давно квітками...
І ждуть квітки: «Що легіт принесе?»
А легіт — ген, за сімома вітрами!
Давно нам все простили юнаки,
Давно вже стали юнаки квітками...
Шепочуть: «Що несуть вітри? — квітки
Чи суша йде, чи вільга із хмарками?»
Герої нам простили все давно,
Герої стали вже давно квітками...
Питають: «Що несеш, гей, далино?»
Йдемо ми на Аскольдову з вінками,
Співаєм «Ще не вмерла...» й «Заповіт».
Сюди ж так рідко ходим...
Мо', й не треба...
Аби творили не кривавий світ,
Аби квіткам не закривали неба!

* * *

Вероніка Михалевич
НА КРУТЯНСЬКОМУ ПОЛІ

У темряві ночі вітер питає,
На чийй могилі він ясень гойдає,
Чия то могила одна серед поля,
Кого поховала у землю недоля?
Чому, як я пісні співаю свої,
Зітхання порушують співи мої;
Хтось стогне і плаче, і ніби благає...
А ясень, мов привид, щоночі зростає?
О, вітре, мій брате, давно то було;
Із півночі військо криваве ішло,
Ішло й руйнувало; стогнала Україна —
Сльозами та кров'ю залита Руїна.
Дзвеніло й гриміло, — червоні кати
Для вільного Сина кувала ґрати...

Мороз повив, мов павутинням, ранок,
Богдан на стриманім коні
Зустрів напружений світанок,
Немов палаючий в вогні:
В той День кипіла площа людом,
В той День Богдан, залитий світлом
Шлях на Москву їм показав.
Палкі серця жадали волі:
Чекати — часу не було,
Бо з півночі ланцюг неволі!
Червоне військо їм несло.
Ой, не одна тоді мати сина виряджала,
Не одна тоді небога Господа благала,
Щоб син її переможцем вернувся до Хати,
Щоб Бог поміг червоного ворога здолати.
Зібралися студенти, навіть діти йшли!
Були й напіводягнені між ними...
Ті перші лицарі були Занадто певними й рвучкими.
Послухай вітре, — їх мало було,
Війська ж ворожого безліч ішло.
Ворог, мов хмарою, їх оточив,
Кулями — наче косою косив...
Ніхто не бачив сліз, ніхто не чув благання —
Без зойків падали скривавлені тіла. —
В день їх святого умирання Надія зіркою зійшла.
І освітила зірка ясна кривавий шлях,
Тіла порубаних дітей — чиїсь зомліли руки
Прапор тримали на грудях...
Скривавлений Прапор Відродження і Муки.
До півночі хуртовина по степу гуляла,
Метелиця степи рідні снігом укривала.
Все укрила; та забула горе людське вкрити.
Не схотіла, видно, й вона сльози людські пити...
Не схотіла... хіба ж можна лихо те сховати,
Хіба можна нашим людям його забути?!
Хіба можна? — Хуртовина по степу гуляла,
Синів вірних, немов ненька, — снігом укривала.
А з півночі серед степу ніби щось чорніло,
Як той привид, котрий ніщо чіпати не сміло,
Як той привид, оцей ясень виріс на могилі,
Монументом, погрозою на крицевій силі.

О, брате рідний, хто може забути
Непереможні криваві Крути?
Цей шлях, усіяний Тілами,
Ніхто не сміє забувати,
Цей шлях змагання з ворогами
Ніщо не може заховати!
О, вітре, мій брате — то стогнуть вони,
Ті зойки й благання несуться з труни.
Не ясен чорніє ото на могилі —
То Помста зростає в нездоланій силі!
Зростає велика, ще більша зросте,
Аж поки до людського серця дійде...
Дивися: он бачиш, обрій запалав —
То кат проти ката рушницю підняв.
Підняв, бо немає вже чим поділитись,
А кров'ю людською не можна упитись...
Замовкло навколо, в сутінках блідих,
Немов вартовий на могилі чорнів
Міцний та високий: здавалось, в похмурих
Він хмарах сховатись хотів...

(1933)

Розділ III.

РОЗГОРТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. БОРОТЬБА ЗА ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ

* * *

*Плаче місяць в травах, дощ хатини могиць.
Стогне вітер в ставнях, криші розгорта.
І в савах кривавих думи мої й ноги.
І в савах кривавих мрії золота.*

*Володимир Сосюра,
казак пайдаманької сотні, відомий український поет*

Теорій Нарбут.

Обкладинка проекту великого гербу Української держави (1918)

*Як би не склалося, Україна у тій чи іншій формі буде.
Не змусиш річку текти назад, так само з народом, його
не змусиш відмовитися від його ідеалів. Тепер ми живемо у часи,
коли одними тільки балюетами нічого не зробим.*

Давло Скоропадський, останній гетьман України

§ 13

УНР ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ

Розкажіть про Холодноярську республіку, спираючись на документи, подані в ЕД, а також дібрані самостійно.

Прапор 1-го куреня Холодного Яру

Козаки
Холодного
Яру із
с. Мельники

Повстанці з Холодного Яру (1922 р.)

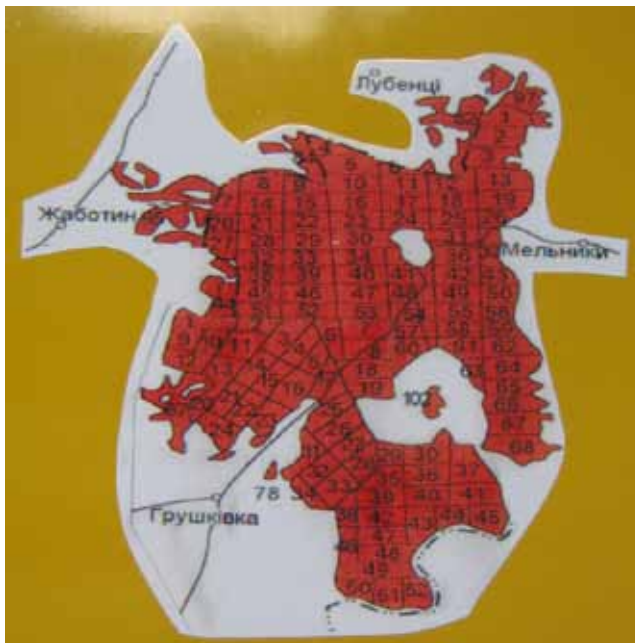

❁ Василь Чучупака —
холодноярський атаман

❁ Обкладинка роману
Василя Шкляра, присвяченого
подіям українських визвольних
змагань

❁ Схема Холодноярської республіки

Роман КОВАЛЬ,
письменник
Начерк до історії Холодноярської організації
1917 — 1922 років
Передісторія

Все коштовне має свою передісторію. Має її і Холодноярська організація...

Початки її губляться у давнині, адже ще з часів Київської Русі тут існувала військова організація у вигляді залоги смілянського воєводи Мирослава, якому ці землі подарував Ярослав Мудрий. «Мирослав збудував тут городище, обніс його високим земляним валом, створив різноманітні укріплення у відрогах ярів, побудував печери, дві підземні церкви і підземну в'язницю»¹.

У пам'ять про трагічну загибель Мирослава у 1036 році його дружина Мотря побудувала монастир, названий її ім'ям. Упродовж віків поруч із релігійним відігравав він і військово значення. Дочка Мотрі Ганна в 1074 році неподалік Мотринога² побудувала ще один монастир — Жаботинський. Він також став військово-релігійним осередком.

У XIII столітті в хащах Холодного Яру виникли давньоукраїнські поселення, орієнтовані не стільки на мирну працю, скільки на збройний захист від кочових племен степу, на межі якого і розкинувся Холодний Яр. Всього у Холодному Яру знайдено рештки 23 городищ, що постали як селища-фортеці (частина — задовго до нашої ери). Як зауважив багатолітній лісничий Холодного Яру Олександр Найда, «від часів Київської Русі мешканці холодноярських сіл завжди були активними творцями своєї історії»³, тобто воїнами, точніше, воїнами-хліборобами. Не дивно, що територія на південь від Холодного Яру входила до складу Вольностей запорозьких козаків, а Холодний Яр став своєрідним пересильним пунктом для втікачів від панщини, які прямували на Січ. Доки поляки не збудували Кодак, кожний, хто досягав Холодного Яру, ставав вільною людиною.

Тісно пов'язані з цим краєм військові походи Дмитра Байди-Вишневецького, Криштофа Косинського, Северина Наливайка, Марка Жмайла, Павла Павлюка (Бути), Дмитра Гуни. У 1648 — 1660 роках, коли Чигирин став гетьманською столицею, Чигиринщина з її Суботим та Холодним Яром опинилася в політично-військовому центрі України. Саме на Чигиринщині творилася Українська держава, саме сюди їхали послы зі Стамбула, Варшави, Швеції, Ватикану, Венеції, Москви...

Після падіння держави Гетьмана Богдана Хмельницького і поразки Івана Мазепи Холодний Яр на десятки років став основною базою, а якщо говорити поетично, то серцем гайдамаччини, зокрема, у 30-х роках XVIII століття тут було засновано Холодноярську Січ. У різні роки гайдамаків очолювали сотник Верлан, отамани М. Грива та І. Жила. В 40-х роках XVIII століття в Холодному Яру стояли табором козаки на чолі з Гнатом Голим, Г. Похилим⁴.

Гайдамацький рух 30 — 60-х років XVIII століття на Правобережній Україні, як зазначав професор Павло Вакулук, став «своєрідною формою партизанської боротьби українського народу проти поневолювачів, центром якої був Холодний Яр... Діяли тут і гайдамацькі загони під проводом Шелеста, Писаренка, Медвіда, Теслі, Письменного, Швачки, Журби, Бондаренка, Москаля, Середи, Чорного, Бороди, Рудя, Тарана, Невінчаного, Беркута...»⁵. Абсолютно логічно, що саме в Холодному Яру, в Мельниках, Медведівці, Жаботині й Буді наприкінці травня 1768 року почалася Коліївщина, провідником якої став Максим Івович Залізник із м. Медведівки. Великий дзвін Мотриного монастиря почули тоді не лише у Чигирині, Черкасах, Умані, Каневі, але й у Києві, Варшаві, Санкт-Петербурзі і Стамбулі.

Одним із героїв Коліївщини став отаман Неживий (Семен Мусієнко), який на чолі великого загону діяв на Чигиринщині, Смілянщині, Черкащині, Канівщині...⁶

І в XIX столітті Холодний Яр висловив рішучу незгоду з поневоленням українського народу: в 1830-х роках тут знову збиралися гайдамацькі ватаги, зокрема, під проводом Устима Кармелюка. Зрозуміло, що російські окупанти називали їх «розбійницькими». «Розбійниками» нарік окупант і учасників селянського повстання на Чигиринщині у 1873 році. Повстання охопило тоді понад 50 сіл Чигиринського повіту. Особливо багато учасників «Чигиринської змови» (під такою назвою повстання увійшло в історію) виявилось у с. Головкивці і м. Медведівці. Царські війська довго не могли тоді прибокати повсталих. Лише через два роки їм вдалося досягти тимчасового успіху⁷. У холоднороських селян були як політичні, так і економічні вимоги, а саме: повернення від поміщиків колишніх козацьких земель і прав та вольностей Україні⁸. «Із 917 осіб, притягнутих до суворої відповідальності, 600 селян було із сіл Холодного Яру»⁹.

Та, попри викриття «Чигиринської змови» і масові репресії, холоднороські селяни не змирилися. І невдовзі спільно з народовольцями холоднороські селяни почали творити нову нелегальну організацію під назвою «Таємна дружина», яка нараховувала близько тисячі осіб. 1877 року її було викрито і багатьох підпільників заарештовано¹⁰. І в 1905 році «хвилювалися райони, які облягали Холодний Яр»¹¹, тобто відбувалися селянські заворушення. В історію вони увійшли як «Чигиринські аграрні волненія». В 1906 році есери, серед яких був і майбутній холоднороський отаман Яків Водяний, планували підняти нове повстання на Чигиринщині¹².

Бунтівний дух Холодного Яру сягнув навіть царської армії: під час Першої світової війни в 418-му Олександрівському полку солдат Іван Коваль створив підпільну організацію «Холодний Яр», метою якої було поширення серед солдатів українознавства. В серпні 1917 року до цієї організації вступив і штабс-капітан Григорій Яковенко, майбутній отаман і член Холоднороського повстанкомуну.

Хмельниччина, Коліївщина, «Чигиринська змова», «Таємна дружина», «Чігіринські аграрніє волненія» — все це передісторія Холодноярської організації доби Визвольних змагань початку ХХ століття. І творилася Холодноярська республіка на тих самих землях, у тих же селах, містечках і містах, що й Коліївщина: Медведівці, Мельниках, Буді, Жаботині, Чубіївці, Білозір'ї, Смілі, Черкасах, Умані... Не дивно, що більшовицькі окупанти називали Холодноярську організацію «чем-то вроді петлюровской “Запорожской Сечи”¹³, тобто самі вбачали зв'язок поколінь борців за свободу рідного краю. А історик-чекіст Б. Козельський у своїй книзі про «петлюрівське» повстанство писав, що «затуманена своєрідною романтикою гайдамаччини молодь постачала бандитські (читай: повстанські. — Р. К.) загони...»¹⁴.

Справді, тут, в Холодному Яру, романтикою гайдамаччини були просякнуті десятки поколінь українців, які з містичною повагою ставилися до зброї, не розлучаючись з нею ні у будні, ні у свято. Селянин не йшов в поле без списа чи шаблі. А в хаті, під образами, ставив рушницю. Рушниці під образами — символ віри і дії!

Воно й зрозуміло, бо земля випромінювала тут — і це очевидно! — мілітарний дух, який входив, здавалось, в кожного, хто народжувався тут. Місцева топоніміка засвідчує войовничий дух української природи та її дітей: тут є Січовий та Гайдамацький яри, урочища Склик і Ратище, дуб Максима Залізняка, під яким — згідно з легендою — Тарас Шевченко писав поему «Гайдамаки».

У назві «Холодний Яр» є містична таємниця, магічна сила... У великому дзвоні Мотриного монастиря — заклик до повстання «за святу правду-волю».

«Тут, здається, сажня землі нема, не политого козацькою кров'ю, — писав Юрій Горліс-Горський у своєму історичному романі “Холодний Яр”. — І населення з козацьким духом, не помішане, самі українці — за Україну — очі видеруть...»¹⁵. Це добре знали наші вороги, які у всі віки зустрічали тут, в Холодному Яру, не просто шалений спротив...

В простих селянських серцях інстинкт до боротьби був природнім, а ненависть до окупантів і бажання знищити їх — щирим та чистим почуттям. У холодноярців не виникало й думки поступитись природнім правом бути господарем на своїй землі, вони не могли не відповісти, коли принижували рідних, коли чоботом завойовника топтали найсакральніше — Українську Землю, пропахлу хлібом, залізом і кров'ю.

І повіяв вогонь новий...

В добу Визвольних змагань, що почалися Лютневою революцією 1917 року, початки збройної організації Холодного Яру слід шукати у відродженому Вільному Козацтві. Саме воно заклало перші клітини не тільки Холодноярської організації, а й усього повстансько-партизанського руху, який охопив Україну в 1918 — 1920-х роках. Чимало творців Вільного Козацтва сформували й очолили повстанські загони, що вели збройну боротьбу проти окупантів — червоних і білих. Йдеться про Ілька Струка, Юрка Тютюнника, Ананія Волинця, Овсія

Гончара-Бурлаку, Івана Полтавця-Остряницю, Якова Водяного, Якова Мамая-Щирицю, Павла Солонька, багатьох інших. Так, до збройних сил Холодного Яру входив партизанський загін звенигородського отамана Семена Гризла, якого ще у березні 1917 р. було обрано кальніботьським курінним Вільного Козацтва, а у квітні (за н. ст.) — першим кошовим (звенигородським) Вільного Козацтва¹⁶. Зрозуміло, не тільки Гризло, а й багато інших організаторів Вільного Козацтва стали пізніше творцями Холодноярської організації. Серед них слід згадати Івана Полтавця-Остряницю (уродженця с. Балаклії, що під м. Смілою) та смілянського полковника Вільного Козацтва Якова Водяного, Якова Мамая-Щирицю і Павла Солонька з с. Боровиці на Чигиринщині. Вільне Козацтво та повстансько-партизанський рух настільки переплетені, що інколи важко знайти грань між ними. Може, й не варто шукати цієї грані?

Про природний зв'язок Вільного Козацтва з повстансько-партизанським рухом свідчить, зокрема, наказ № 8 від 14 березня 1921 року отамана 144-ї Надбужанської повстанської дивізії Іполита Хмари-Годзиківського, який висловив щиру подяку «панам козакам» за те, що чемно поводитись із населенням м. Теплика і що «не було ніяких позорящих наше Вільне Козацтво випадків»¹⁷. Цей наказ продемонстрував, що отаман Хмара-Годзиківський вважав свою повстанську дивізію формацією Вільного Козацтва. Слід зазначити, що і через інші накази подільського отамана проходить наскрізна — і хвилююча! — думка про козацьке лицарство. Мабуть, було б справедливо розглядати селянські повстання на Східній і Південній Україні в 1918 — 1920-х роках як рухи козацькі, а не анархічні бунти темних мас, доведених до відчаю нещадними «обдираціями» російських окупантів. Гречкосій лишався на господарстві. А селянин, який йшов до війська чи повстанських загонів захищати збройно Батьківщину, ставав козаком. Учасники повстансько-партизанської боротьби не тільки називали себе козаками, але й вели козацький спосіб життя, що ґрунтувався на давніх традиціях.

Визначаючи дату зародження Холодноярської організації — формації наскрізь козацької, слід брати за відлік саме березень — квітень 1917 року, тобто час творення перших відділів Вільного Козацтва на Звенигородщині та Чигиринщині. Другою відправною датою можна вважати 3 (16) — 7 (20) жовтня 1917 року, коли в колишній гетьманській столиці — м. Чигирині — відбувся Перший з'їзд Вільного Козацтва, який не лише задекларував на всю Україну відродження козацтва, але й дав потужний імпульс стихійному творенню українських збройних сил. Найсильнішим він був у центрі його виникнення, тобто, на Чигиринщині.

Однією з перших клітин Холодноярської організації став відділ самооборони с. Мельників, який на прохання ігумені Мотриного монастиря створив і очолив місцевий вчитель Олекса Степанович Чучупак¹⁸. Мета формування — захист скарбів Мотриного монастиря

від російських дезертирів, які тікали із фронтів Першої світової додому. Чисельність першого мельничанського відділу самооборони становила 22 козаки¹⁹.

Першою відомою акцією мельничанських козаків була реквізиція зерна в садибі пана Ярузальського у с. Зам'ятниці, зібраного для німецького війська, повернення його селянам та арешт німецьких солдатів, яких помістили у підвали Мотриного монастиря. Щоправда, ця акція для холодноярців завершилась плачевно: в Мотриному монастирі їх атакувала німецька армійська частина, що підійшла зі Старої Осоти. Врешті, мельничанський відділ було роззброєно.

Згодом, очевидно, вже в час підготовки до антигетьманського повстання, селяни Мельників звернулися до Василя Чучупака, який був не тільки старшим від брата Олекси, але й мав вище військове звання — прапорщик (Олекса — рядовий царської армії)²⁰, — створити новий відділ, що той і здійснив. Збройний відділ складався з 400 селян, серед яких було багато родичів братів Чучупаків: куми, свати, дядьки, двоюрідні брати, небожі²¹. Ймовірно, частину зими та початок весни «чучупаківці» провели в лісі, час од часу вступаючи у збройні сутички з червоними. Про це свідчить доповідь голови Чигиринського повітового виконавчого комітету Брайка: «В той мент не була ще цілком знищена банда в повіті так званого Чучупака, котра містилася в лісі в Холодному Ярі. Тоді той самий Чучупака став стягати свої сили до Яру і після повітового з'їзду Ради 10, 11, 12 квітня він підняв повстання проти комуні та Совітської влади за самостійність, але був розбитий нашими червоноармійцями до щенту і розігнан»²².

Підхорунжий повстанського відділу чорноліського полковника Пилипа Хмари Михайло Дорошенко у своїй книзі «Стежками Холодноярськими» стверджував, що Василь Степанович Чучупак скликав до м. Медведівки «видатніших побратимів по зброї з сіл та хуторів», які створили Військову Раду, обрали Василя «своїм і цілого повстанського руху старшим». З усього видно, що Василя Чучупака справді обрали Медведівським курінним, та чи став він одразу «цілого повстанського руху старшим»? Як свідчить відозва інформаційного бюро штабу отамана Холодного Яру за 1919 рік (число і місяць не вказано), отаманом Холодного Яру на час її написання був «батько» Незбієнко: «Тепер, коли вся Україна охоплена повстанням проти гнобителів Раковського і К° і коли партизанські загони налічують в собі десятки тисяч борців, і коли це військо розташувалось на Чигиринщині і інших місцях України, наш батько отаман Незбієнко і його штаб Холодного Яру закликає всіх до спокою і порядку, прохає селянство допомогти йому і його козакам в його творчій роботі визволення українського народу від насильників його волі... Всі як один вставайте з допомогою нашому батьку отаману і вірте, що права наші будуть забезпечені і над нашими селами засяє яскраве сонце спокою і кращого вільного життя. Нехай живе Червоне Козацтво»²³. Напевно, ця відозва написана і оприлюднена у травні 1919 року, коли на заклик «червоного отамана» Матвія

Григор'єва десятки тисяч селян піднялися на боротьбу проти «грабіжницької комуни».

Звернення «Брати селяни і козаки» від 4 червня 1919 року було прийняте від імені «інформаційного Бюро Штабу Загону Холодного Яру». Ось його уривок: «Хай же справдяться слова нашого незабутнього борця за волю, мученика і пророка Тараса Григоровича Шевченка, який сказав, “що ще дихне огнем пикучим всім ворогам Холодний Яр”. Отже, хто любить спокій, хто любить волю, хто любить свій рідний край, хай зараз же іде козаком до Холодного Яру, хай буде дійсно козаком. Хто має зброю, забирай її з собою, хто ж такої не має, але почуває себе здатним до козацтва, хай іде до нас. Гуртом скоріше здобудемо зброю. Знайте, брати, що Холодний Яр дійсно буде нашим оплотом і він одіб'ється од усіх ворогів...»²⁴.

Це був заклик до формування організованих збройних сил Холодного Яру під єдиним командуванням.

Подальший фрагмент цитованого звернення засвідчує, що тодішній отаман Холодного Яру Незбієнко був за переконанням соціалістом, прихильником поширеного в той час гасла «За радянську владу без комуністів»: «Знайте, селяне-брати, — говорив він, — що ваші сини ідуть вас же захищати, свої села від грабіжницької комуни, од розграблення вашого добра. Не вірте тим брехням, які комуністи розносять по всіх закутках, буцімто ми проти Радянської Влади, це суцця брехня. Ми якнайдужче слідкуємо, аби ні одно із здобутків революції не згинули, не були поругані. Нам дорога народня воля, народні права.

Ми всі помremo, а одстоємо Землю і Волю.

Хай же живе Червоне Козацтво. Всі як один до Холодного Яру. Всі за зброю. Всі одностайно станьмо на захист нашого спокію. Всі за народні права»²⁵.

Наприкінці травня або в перших числах червня до Чигирини увійшов відділ григор'євського отамана Федора Уварова²⁶. В Чигирині він перебував до середини червня (очевидно, за н. ст.), а потім, «коли більшовики стали підтягувати під Чигирин сили, Уварів рішив відвести свій відділ в околиці Холодного Яру» і перейшов до Медведівки²⁷. Тут відбулася його зустріч із Василем Чучупаком. На ній виникла суперечка, «бо ні один з отаманів не хотів признати другого старшим...»²⁸. У кожного із них була своя рація: Василь Чучупака, місцевий отаман, здобув високий авторитет серед тутешнього населення, а Федір Уваров, хоч і був чужим на Чигиринщині, та мав вище військове звання, більший військовий досвід і командував більшим відділом. Командир кулеметної чоти отамана Уварова Сергій Полікша стверджував, що відділ Уварова на час приходу в Медведівку становив із тисячу «добре здисциплінованих вояків», мав 24 кулемети²⁹.

Та головне, що між отаманами не було ідейного розходження, бо Василь Чучупак «боровся за незалежність України, а Уваров, хоч і не зовсім чисто балакав по-українськи, ставив за ціль боротьби незалежну українську державу вкупі з Кубанню. Погодилися на тім, що Чучупака

в чисто військових справах уступив першенство Уварову, а сам залишався отаманом місцевості з правом рішачого голосу в справах боротьби. Постійний відділ Холодноярців підпорядковувався Уварову. Мобілізація Холодноярських збройних сил — в разі потреби — лежала на Чучупаці... Відділ Уварова перейшов до Мотриного монастиря в Холодноярським лісі»³⁰. Дві сотні піхоти і кулеметна чота розташувалися в с. Головкивці.

«Мушу зазначити, — писав Сергій Полікша, — що такого приятного і турботливого відношення населення, як в районі Холодного Яру, я ні до того часу, ні опісля не зустрічав. На Зелені свята школу, в якій я стояв з кулеметчиками, буквально заатакували жінки і дівчата, які понаносили і печеного і вареного, найкращого, що було в них самих. Козаків, частуючи, три дні перетягали з хати до хати»³¹.

Отже, військовим отаманом, керівником збройних сил Холодного Яру став кубанець, колишній штабс-ротмістр царської армії Федір Уваров. А Василь Чучупак очолив цивільну владу в Медведівській волості і, очевидно, в деяких інших волостях Холодноярської округи. Об'єднані збройні сили становили не менше 1400 старшин і козаків. Голова Чигиринського повітового виконкому більшовик Брайко стверджував, що в цей час «контр-революціонерські сили, в тім числі і всі бувші заарештовані і випущені ними елементи» налічували близько трьох тисяч люду»³².

Але на Чигиринщині, в районі Холодного Яру, були й інші повстанські загони. Той же Брайко згадував: «Становище в повіті неспокійне, позаяк банди ще не ліквідовані, кругом — позиції. В однім місті банда, котра б'ється проти Радянських військ, складається з 3 — 4 тисяч, і в другім місті — до 1000 чоловік, котрі не сьогодні завтра можуть знову захватити Чигирин...»³³.

Оскільки згадок про «батька-отамана Незбієнка» більше не вдалося відшукати (попри опрацювання великого пласту інформації про Холодний Яр часів Визвольної боротьби 1917 — 1920-х років), то про його долю можна лише гадати: або на той час він був убитий, або перейшов до іншого району, або поступився владою досвідченішому отаману Федору Уварову. Слід зазначити, що за твердженням Сергія Полікши, помічником Уварова, тобто заступником отамана Холодного Яру, був галичанин, прізвища якого Полікша не запам'ятав. Галичанин загинув 5 червня (очевидно, за ст. ст.) в загалом успішних боях за холодноярські села Стару і Нову Осоту, в результаті яких червоні були відігнані до м. Олександрівки. Успішним був для холодноярців і бій в с. Плєскачівці, де було знищено «цілий курінь більшовиків»³⁴.

Заступником Василя Чучупака в той час був Іван Деркач³⁵ із-під Жаботина.

Наприкінці червня до Холодного Яру прибули два представники уряду УНР, за участю яких відбулася нарада штабу Холодного Яру. На ній вирішено, що Уваров зі своїм відділом і бажаними з місцевих спробує пробитися через кільце червоних частин і піде на з'єднання з

отаманом Юрком Тютюнником, а Василь Чучупак залишиться боронити місцевість³⁶. «З Уваровим виступило около 200 чоловіка кінноти і коло 400 чоловіка піших», — писав Сергій Полікша³⁷.

Отож, Федір Уваров не довго отаманував у Холодному Яру — лише у червні 1919 року і, мабуть, впродовж другої половини місяця. Після відходу Уварова у напрямку ст. Райгород колишній прапорщик російської армії Василь Чучупак зосередив у своїх руках військову, адміністративну і судову владу в Холодному Яру та його околицях, ставши, фактично, Головним отаманом Холодного Яру, або, як писав С. Найден, «диктатором Холодного Яру»³⁸. Офіційно Василь Чучупак величався отаманом полку гайдамаків Холодного Яру, а його старший брат Петро, також колишній прапорщик царської армії, — начальником штабу полку гайдамаків Холодного Яру.

Якийсь час у Холодному Яру, принаймні у липні 1919 р., перебував «доктор права Копцюх», від імені якого видано відозву «гайдамаків-повстанців» (примітна зміна риторики після закликів творити Червоне козацтво)³⁹. Копцюх, очевидно, займав якусь відповідальну посаду, радше був «політичним комісаром», можливо, членом Холодноярського повстанкому, якщо на той час той вже діяв.

Збереглася фотокопія документа від 6 грудня 1919 р., де Василь Чучупак виступає як «командір полку гайдамаків Холодного Яру»⁴⁰.

До «Холодноярської держави» входили села і хутори, розташовані безпосередньо на території Холодноярського лісового масиву, а саме: Суботів, Чмирівка, Рублівка, Полуднівка, Новоселиця, х. Вдовичий, Іванівка, Матвіївка, Головкивка, Ївківці, х. Кресельці, Мельники, Медведівка, Зам'ятниця, Деменці (тепер Чигиринського району Черкаської області), Лубенці, Куликівка, Жаботин, Завадівка, Флярківка, Михайлівка, Ребедайлівка, Ревівка, Косари, Грушківка нинішнього Кам'янського району Черкаської області, Чубіївка Черкаського району, Голов'ятине, Залевки, м. Бузуків, Сунки, Плескачівка, х. Шевченків Смілянського району та Іванківці, Триліси, Любомирка, Базиківка, Стара Осота, Нова Осота, Бірки, Нижчі Верещаки, Вищі Верещаки, Цвітна Олександрівського району нинішньої Кіровоградської області. Не всі вони в 1919 році підпорядковувались Холодноярській організації. Наприклад, Суботів, Янич, Ївківці, Новоселиця, Чигирин становили вотчину суботівського отамана Свирида Коцура, засновника Чигиринської республіки, супротивника Василя Чучупака. Лише після загибелі (чи зникнення?) Свирида Коцура у квітні 1920 року ці населені пункти приєдналися до Холодноярської організації.

Однак цим володіння Холодного Яру не обмежувалися: керівництво Холодноярської організації визнавали й прибережні села (вгору по Дніпру до Черкас: Рацеве, Тіньки, Боровиця, Топилівка, Сагунівка, Худяки, Бужин, Леськи та інші), чигиринські села, що розкинулися на берегах Тясмина (Погорільці, Чорнявка, Трушівці, Худоліївка та інші). Підпорядковувались Холодному Яру і вереміївські отамани Панас Келеберда та Іван Савченко-Нагірний (Золотоніський повіт Пол-

тавської губернії, тепер Чернобаївський район Черкаської області), отаман із с. Балаклії, що за м. Смілою у бік Києва, Іван Полтавець-Остриця, смілянський отаман Яків Водяний, Голова Уманського повстанкому Петро Дерещук (відповідно і села Уманського повіту), отаман Петро Кучма з с. Аджамки, що неподалік м. Єлисаветграда (нині Кіровоград), Єлисаветградський повстанком на чолі з Тихоном Березняком, а отже і села Єлисаветградського повіту, значна частина Олександрійського і Звенигородського повітів, мліївський ватажок Трохим Голий-Бабенко, отамани з Криворіжжя Ялисей Лютий-Черевик, Іванов, Кость Пестушко (Степовий-Блакитний) та багато інших. Справжні межі «Холодноярської держави» ще належить з'ясувати.

«Авторитет Холодного Яру був дуже великий, — зазначав історик-чекіст Борис Козельський, — його визнавало навіть багато отаманів, які йому не підлягали. Через свою географічну місцевість та своєрідну романтику, зіткану з пережитків середньовіччя, Холодний Яр становив для радянської влади неприступну фортецю»⁴¹.

Розквіт повстанства

У другій половині 1919 року Холодний Яр найжачився багнетами проти нових непроханих гостей із півдня — озброєних Антантою білогвардійців. За визнанням більшовицького історика Д. Кіна, в районі Холодного Яру, де оперував отаман Чучупак, «ніякої денікінської влади не було»⁴².

У листопаді до Холодного Яру прибув отаман Катеринославщини і Херсонщини Андрій Гулий-Гуленко, організатор одного з найбільших повстань в історії Визвольних змагань українського народу у ХХ столітті. Окрім полку гайдамаків Холодного Яру Василя Чучупака, йому підпорядковувалися отамани Герасим Нестеренко-Орел, Трифон Гладченко, Михайло Мелашко, Сірко, Око, Ларіон Завгородній, Чорний Ворон, Мефодій Голик-Залізник, Семен Вовк, Калюжний, Канатенко, 1-й і 2-й Олександрійські полки... На той час сили повстанців під проводом Андрія Гулого-Гуленка нараховували до 20000 коліїв.

Успіхи повстанців Гулого-Гуленка були вражаючими. «Повстання проходили надзвичайно легко, — згадував він. — Цей момент вважається розквітом Повстанства. В моєму районі я був у буквальному розумінні господарем становища»⁴³.

Андрій Гулий виставив ультиматум Добровольчій армії, в якому попереджав, що коли до 30 листопада 1919 року денікінці не залишать української території, то після цього терміну будуть знищені не тільки вони, але й їхні сім'ї.

Разом із гайдамаками Холодного Яру Гулий-Гуленко розгромив ворога в районі залізничних станцій Знам'янка та Фундукліївка. До кінця 1919 року отаман зі своїми повстанцями бив білогвардійців у районі Черкаси — Чигирин — Знам'янка — Користівка — П'ятихатки — Катеринослав — Єлисаветград.

На початку січня 1920 року полк гайдамаків Холодного Яру брав участь у вигнанні денікінців із Черкас. Юрію Горлісу-Горському, який

потрапив у Холодний Яр у лютому 1920 року (як старшина Армії УНР Зимового походу), одразу впало в око, що в «широко розвиненій бойовій організації Холодного Яру під проводом Василя Чучупаки... цілковито панували українські націоналістичні настрої»⁴⁴.

Хто кого?

До визволеної від денікінців Чигиринщини підступила Червона армія. Якийсь час повстанці і червоні вичікували, приглядалися, не вступаючи у збройний конфлікт. Та коли 28 лютого 1920 року Лев Троцький видав наказ про ліквідацію «професійного повстанства», почалися збройні сутички, які переросли у бої. Але Чигиринський повіт був територією, де військові операції регулярних червоних частин не приносили суттєвого результату. Це визнавали самі більшовики. Ось свідчення більшовицького начдива-2 Ленгівського: «За последние дни определённо выясняется бесполезность боевых действий против повстанцев в районе Звенигородского, Чигиринского, Таращанского, Каневского, Уманского уездов, если каждый раз вслед за очищением войсками от бандитов в этой же местности не будет произведена очистка местной власти... Есть некоторые волости, где войска уже по 4 — 5 раз разбивали отряды бандитов, наносили им страшные потери, но вслед за уходом их (червоних військ. — Р. К.) в др. районы бандиты понемногу вновь собираются»⁴⁵.

12 квітня (за н. ст.) 1920 року отамани Холодного Яру з'їхалися на нараду у лісничівку на х. Кресельці, що при дорозі з с. Мельників на Мотрин монастир. Мета: визначити дату повстання проти Советської влади, яка, спираючись на російські багнети, намагалася закріпитись на окупованих землях.

Та саме цей день став нещасливим для Холодного Яру: під час бою з червоним ескадроном, який несподівано з'явився з лісу, потрапив у оточення Головний отаман Василь Чучупак. Не бажаючи потрапити в полон, він позбавив себе життя пострілом у скроню.

Під час бою були захоплені в полон його старший брат Петро — начальник штабу полку гайдамаків Холодного Яру, і боровицький отаман Павло Солонько. Незабаром їх стратили у Черкаському чи Смілянському ЧК.

Після Василя Чучупака

Після загибелі Василя Чучупака Холодноярську організацію очолив його заступник Іван Тимофійович Деркач, «старшина військового часу, син селянина з-під м. Жаботина»⁴⁶, член Холодноярського повстанкомуну⁴⁷. Він керував збройними силами Холодного Яру під час повстання весни — осені 1920 року.

На конференції повстанців, що відбулася 24 вересня 1920 року у Медведівці, Іван Деркач передав свої повноваження Костю Пестушку (Степовому-Блакитному), отаману Олександрійської (Степової) дивізії, якого в цей день було обрано Головним отаманом Холодного Яру і околиць. Наступного дня, тобто 25 вересня, як свідчить Юрій Горліс-Горський, на Деркача, котрий залишився командиром «Холодноярської

бригади», в яку переріс полк гайдамаків Холодного Яру, здійснив замах син медведівського різника Хаїма — місцевий комсомолец, співпрацівник ЧК. Деркача було тяжко поранено і «Холодноярську бригаду» очолив Іван Петренко⁴⁸.

Кость Юрійович Пестушко, обраний 24 вересня Головним отаманом Холодного Яру і околиць, народився 10 лютого 1898 року в с. Ганнівці на Катеринославщині (нині Петрівського району Кіровоградської області). Навчався в Олександрівському механіко-технічному училищі (нині Запорізький університет). У Першу світову війну рядовим воював на турецькому фронті. За хоробрість нагороджений двома Георгіївськими хрестами. Закінчив офіцерську школу в м. Горі. В ранзі підпоручика командував ротою на Західному фронті.

Кость Блакитний — один з організаторів повстання проти Добровольчої армії генерала Антона Денікіна. В 1919 році Блакитний очолив Середньодніпровську групу (2500 багнетів, 17 кулеметів), яка формально підпорядковувалася Нестору Махну. Збільшивши Середньодніпровську групу до 3000 бійців, перейменував її на Республіканське військо, чим викликав гнів у Нестора Махна. Далі діяв самостійно. В 1920 році — він вже отаман Степової (Олександрійської) дивізії, яка нараховувала до 20 — 30 тисяч козаків і старшин. Був одним із керівників повстання весни — осені 1920 року на Правобережній Україні. Бив червоних москалів від Херсону до Черкас — на території Херсонської, Катеринославської, Київської та Кременчуцької губерній. У жовтні 1920 року, вирушивши на чолі Степової дивізії в Катеринославську губернію на допомогу рідним селам, які палили будьонівці, склав із себе повноваження Головного отамана Холодного Яру⁴⁹.

А Головним отаманом Холодного Яру став звенигородський отаман Гонта (справжнє прізвище Іван Макарович Лютий-Лютенко). Народився він 24 червня 1897 року в Капустянському лісництві коло с. Товмача, що на Звенигородщині. Закінчив чотирикласну земську школу, згодом — приватні курси Паршина в Москві. Окрім диплому за 6 гімназійних класів, отримав із Московського навчального округу привітання як найкращий студент з математики. На фронті був у 8-му Московському гренадерському полку. Закінчив Омську школу прапорщиків. Лютневу революцію зустрів на посаді помічника командира 12-ї роти 290-го полку, що дислокувався в Черкасах. В 1918 році брав участь у боях проти більшовиків, зокрема коло станцій Гребінки та Бобринської (нині ст. ім. Тараса Шевченка). За Директорії Лютий-Лютенко — командир 25-го Черкаського куреня, що дислокувався у Смілі. Воював у складі Запорізької дивізії під командою Олександра Загородського. В повстансько-партизанському русі з 1919 року. Спочатку очолив загін звенигородських повстанців, сформований Семеном Гризлом. У різні часи його відділи нараховували від 300 до 800 козаків і старшин¹². Військове звання — сотник⁵⁰.

Обраний Головним отаманом Холодного Яру на нараді в с. Матвіївці⁵¹ наприкінці жовтня або в листопаді 1920 року. Мабуть, Гонта

Головним отаманом Холодного Яру був короткий час і радше формально, оскільки відразу після обрання відійшов на Звенигородщину, а головні сили холодноярців під проводом Пилипа Хмари і Ларіона Завгороднього провели окрему нараду, на якій вирішили пробитися на захід, до Польщі чи Румунії⁵². Начальником штабу з'єднаного загону було обрано Терещенка.

Рейд виявився невдалим десь у грудні об'єднаний загін повернувся до рідної місцевості. Вже на початку січня 1921 року на Холодноярщину прибув представник уряду УНР Микола Іванович Бондарчук (інколи пишуть — Бондарук). У січні 1921 року на з'їзді отаманів Чигиринщини в с. Цвітній він був визнаний «старшим» повстанського руху Чигиринського повіту. Микола Бондарчук, об'єднавши під своїм керівництвом всі партизанські загони Холодного Яру, сформував нову структуру: начальником штабу і командиром відділу піхоти став Терещенко, командиром 1-го Холодноярського кінного полку — Ларіон Завгородній, командиром 2-го Холодноярського кінного полку (недоформованого) — Пилип Хмара⁵³.

Є документ, що засвідчує іншу структуру Холодноярської організації: три гайдамацьких полки, підпорядкованих Пилипу Хмарі, помічником (заступником) якого був Ларіон Завгородній. На чолі перших двох полків стояли колишній поручик царської армії Хвиля (Бондаренко?) та Микола Бондарчук (Бондарук). За даними військової розвідки однієї з червоних частин сумарна чисельність трьох гайдамацьких полків станом на 17 червня 1921 року становила 850 шабель і піхоти. Існували ще й інші загони, зокрема у Чорному лісі⁵⁴.

Пилип Панасович Хмара був одним із найавторитетніших повстанських керівників Холодного Яру. Народився у с. Цвітній Чигиринського повіту Київської губернії (нині Олександрівський район Кіровоградської області) в 1891 (1892?) році. Брати і сестри Хмари зростали без батьків, жили бідно. Всі працювали в наймах. Односельчани зазначали, що Пилип був «отчаяний з дитинства». З Першої світової війни прийшов повним георгіївським кавалером у званні унтер-офіцера. В повстанстві Хмара — зонайменше з 1919 року. Спочатку його відділ називався Першим Чорноліським повстанським куренем (мав власну печатку з гербом УНР). Згодом курінь переріс у Чорноліський полк і станом на 25 березня 1920 р. нараховував 300 кінних козаків та 300 піших. Місце дислокації — Чорний ліс, Холодний Яр, ліс Чута. Діяв також в Олександрійському, Єлисаветградському, Чигиринському та Знам'янському повітах. Здійснював рейди на Поділля.

Пилип Хмара і Микола Бондарчук були категоричними противниками «амністії». Щодо влади в повстанському русі, то Хмара ніколи не прагнув її, завжди готовий був поступитися іншому, достойнішому. Микола Бондарчук був людиною іншого складу: прагнув влади, був надзвичайно жорстким керівником. Він навіть хотів вбити отамана Пилипа Хмару за те, що той не виконав його розпорядження. Врешті, ця надмірна жорсткість, а також поразка в бою з Латиською дивізією

(бригадою, полком?) неподалік Черкас у травні 1921 року і вирішили його долю. Спочатку він був зміщений. Сталося це на Чигиринському районному повстанському з'їзді, який відбувся у Цвітнянському лісі одразу після невдалого бою. У з'їзді взяла участь, окрім отаманів і старшин, ще й місцева інтелігенція. Бондарчука змістили в кінці травня на вимогу Герасима Орла-Нестеренка і Отаманенка, які повідомили, що «Бондарчук присланий з-за кордону як простий інформатор і на організацію права не мав»⁵⁵. Незабаром, в липні 1921 року на з'їзді отаманів Холодного Яру Микола Бондарчук був оголошений поза законом через те, що в суперечці вбив отамана Терещенка, обраного у січні 1921 року на з'їзді отаманів Чигиринщини у с. Цвітній начальником Холодноярського повстанського штабу⁵⁶.

Одним із керівників збройних сил Холодного Яру був Іван Петренко, «петлюрівський офіцер, у свій час амністований Советською владою»⁵⁷. Ще у першій половині 1920 року він командував Першим (основним) куренем полку гайдамаків Холодного Яру. Юрій Горліс-Горський зображує його як «інтелігентного селянина, старшину». 25 вересня 1920 року після поранення Івана Деркача Петренко очолив Холодноярську «бригаду»⁵⁸. В 1921 році (десь у червні — липні) Іван Петренко — начальник Холодноярського окружного штабу (заступники Іван Деркач та Чучупак — Семен чи Олекса). Головним отаманом Холодного Яру, як його називали більшовики, він, напевно, не був: принаймні, достовірних джерел, які би підтверджували це, поки знайти не вдалося.

Холодноярська організація часів Нестеренка-Орла

Наступним (після Миколи Бондарчука) командуючим Холодноярською округою став отаман Герасим Нестеренко-Орел, який ще з 1919 року організаційно підпорядковувався Андрію Гулому-Гуленку. Сотник, а потім полковник Герасим Нестеренко-Орел був організатором Єлисаветградсько-Олександрійського повстанкому. На Чигиринському районному з'їзді за участю отаманів, старшин та інтелігенції у Цвітнянському лісі наприкінці травня (у червні?) 1921 року Орла обрано керівником Першої Холодноярської округи. В першій половині липня 1921 року на Право-лівобережному окружному з'їзді, що відбувся в Холодному Яру в районі Гайдамацького шпиля, його обрали командуючим військами Холодноярської округи.

Ад'ютантом командуючого округою був Тихін Абрамович Березняк, керівник Єлисаветградського повіту. Герасим Нестеренко мав під своєю орудою постійний відділ у 150 старшин і козаків, «ця кількість була завжди при ньому, — зазначав сотник Іван Лютий-Лютенко у звіті “Про організацію в Холоднім Яру”. — Старшин було чоловік до 15 (п'ятнадцяти), а решта козаків... Полковник Нестеренко був залишений отаманом Гулим, і от нього отримував накази, які передавав остальним партизанам, котрі йому підлягали»⁵⁹. В час керівництва Нестеренка-Орла до Холодноярської організації, зазначав отаман Гонта (Лютий-Лютенко), окрім особистого загону Головного отамана, належали відділи Завгороднього, «Хмари I, Хмари II»⁶⁰, Чорного Ворона,

Гонти, Іванова. Були налагоджені зв'язки також із балтським отаманом Семеном Заболотним, Головою Уманського повстанкому Петром Дерещуком, мліївським ватажком Трохимом Голим, «організацією білих», з якою тримав контакт Чорний Ворон...⁶¹

«Склад отаманів був всякий, — писав Гонта, — були такі, котрі цілком виконували свої обов'язки як слід, а були такі, що робили це, не вмійючи»⁶². І далі уточнює, що з приходом до керівництва Нестеренка-Орла і ці, невмілі отамани, стали діяти організовано і дисципліновано⁶³.

В доповненні «До доповіді про організацію Холодного Яру» сотник Гонта (Лютий-Лютенко) дав таку оцінку Холодноярській організації під керівництвом отамана Нестеренка-Орла: «В 1921 році в червні місяці організація “Холодного Яру” — ядро на чолі з Нестеренком — доходила до кількості 120 козаків і старшин. В цей час організація, ядро, акцій не проводить, а налагоджує свої зв'язки з своїми ячейками і організацією на містах. Ця організація охоплювала такі повіти: Олександрійський, Єлісаветградський, Звенигородський, частина Уманського, в Чигиринському існувало ядро цієї організації, в Звенигородському — філія цієї організації під командуванням Чорного Ворона і Гонти. В Чигиринському, Олександрійському і Єлісаветградському — організації з філіями під керуванням Завгороднього, Хмари 1, Хмари 2, Іванова (котрі відомі мені), Уманщина — Дерещук. Силою були ці відділи в залежності від умов, при яких приходилось оперувати, то збільшувались, то зменшувались... Всі ці організації мали зв'язок між собою через людей-селян, а також мали зв'язок через своїх довірених з отаманом Нестеренко, останній мав зв'язок з отаманом Гулим, звідки одержував накази»⁶⁴.

Іван Гонта не згадав звенигородського отамана Семена Гризла, вереміївського ватажка Івана Савченка-Нагірного, олександрійського отамана Сергія Захарова, організатора загону Петра Кучму з с. Аджамки Єлісаветградського повіту, які підпорядковувались Холодноярській організації, та інших організаторів українського підпілля.

Про головну мету і засоби її реалізації підпілля сотник Гонта висловився так: «Головною задачею (яку ставив полковник Нестеренко) було підготувати людність до загального повстання — заснування маленьких повстанчих відділів — на селах, яких задача була агітація за повстанців і поширювати від себе повстанчу організацію вербуванням... до своїх відділів. В цьому районі було засновано відділів на волость 2 — 3... Ці відділи було заснувати не тяжко, тому що селяни йшли назустріч... Організаційна праця продовжувалась до виїзду мого... Відділи (...) робили наскоки на установи, а також (на) частини Червоної Армії. Організація продовжувалась конспіративно... Нестеренко — отаман-людина чесна, ідейна, не погромщик»⁶⁵.

Начальником штабу у Нестеренка-Орла був Сергій Отаманенко, член Холодноярського повстанкому у 1920 — 1921 роках. В першій половині липня 1921 року на Право-лівобережному окружному з'їзді, що відбувся в Холодному Яру в районі Гайдамацького шпиля, Сергія

Отаманенка обрано членом Право-лівобережного окружного повстанського комітету та начальником штабу військ Холодноярської округи.

Очевидно, у 1922 року Холодноярська організація складалася з двох округ. Першою Холодноярською округою (Єлисаветградсько-Олександрійською) керував Герасим Нестеренко-Орел, Другою (Чигиринсько-Звенигородською плюс Чорний ліс на Єлисаветградщині) — Ларіон Завгородній.

Ларіон Захарович Завгородній (насправді — Загородній) народився 16 березня 1897 року в с. Кошарки (Юзефівка) Златопільської волості Чигиринського повіту Київської губернії. Нерухомістю не володів, батьки землі не мали, вирощували хліб на орендованій землі. Закінчив церковно-приходську школу. Під час Першої світової війни служив у 241-му Пензенському запасному полку, згодом — у 32-у Сибірському полку, де до січня 1917 року служив підпрапорщиком у кінній розвідці. Згодом — прапорщик. На фронті був отруєний газами. Восени 1917 року демобілізований за станом здоров'я і відправлений у безстрокову відпустку додому.

В листопаді — грудні 1918 року разом зі збільшовиченим матросом Поліщуком та росіянином Даніловим створив повстанський загін (500 селян). У серпні 1919 року під час денікінської окупації зібрав загін у 25 шабель і почав діяти в районі Златополя. А в дні більшовицької окупації вступив до загону Дорошенка і Цвітковського. Під час Знам'янського повстання 1920 року влився до повстанського загону Василя Кваші, який оперував в Нерубаївському лісі та його околицях. Коли на їхній терен прийшла 1-а Олександрійська (Степова) дивізія під керівництвом Костя Блакитного, Кваша і Завгородній приєдналися до неї. Близько трьох місяців Завгородній служив значковим у Степовій дивізії. Коли степовики в другій половині жовтня 1920 року відійшли на південь, Завгородній залишився воювати в рідній місцевості, влившись до загону Пилипа Хмари, де був чотовим. У 1921 році Завгородній — командир 1-го Холодноярського кінного полку, який підпорядковувався безпосередньо Пилипові Хмарі. Діяв у Чигиринському, Олександрійському, Єлисаветградському та інших повітах. В жовтні 1921 року об'єднав під своїм керівництвом загони Мефодія Голика-Залізняка та Архипа Бондаренка⁶⁶.

У 1922 році Завгородньому підпорядковувались отамани Мефодій Голик-Залізник, Денис Гупало і Чорний Ворон (Лебединський)⁶⁷. Влітку ці загони (попри нечисельність) почали називатися полками: Чигиринський полк Мефодія Голика-Залізняка, Чорноліський полк Дениса Гупала, Лебединський полк Чорного Ворона⁶⁸. Загальне керівництво здійснював Герасим Орел-Нестеренко.

Заарештували Ларіона Завгороднього 29 вересня 1922 року у м. Звенигородці на інспірованому чекістами «з'їзді отаманів». Під арештом перебував у Лук'янівській в'язниці м. Києва. Ось уривок «Заключення по делу № 446/7971»: «...1. Ат. Завгородний с начала 1919 г. начинает вести партизанско-бандитскую работу... Действия Завгороднего

не самостійельны, он работае па указанням і інструкцыям закордоннага петлюровскага штаба...». Далі перераховуюцца деякі боі, в якіх отаман брав учасьць, зокрема боі з чэравонімі частінамі пад селамі Тіліткою, Хайкіўкою, Пастырськім, Бовцішкою, Розумівкою, Матвіўкою, пад Лебедынськім манастырем (в березні 1921 р.), нескінченні боі в квітні 1922 р., зупінка поїздів між ст. Цибулевим і Фундукліўкою в квітні — травні 1922 р., «сопровождавшаяся зверскими убийствами», зупінка потягу на ст. Хірівці в червні 1922 р., бій в с. Федвар, вбивства комнезамівців, міліціонерів, комуністів та комсомольців цього села, зупінка потягу на ст. Фундукліўці в серпні 1922 р., «целый ряд зверских убийств, расстрелов, грабежей и поджогов — вот вкратце «революционная» деятельность атамана Завгороднего»...⁶⁹.

Ворог про Холодний Яр і холодноряців

В «Заключении по делу 446/7971» від 16 січня 1923 року ворог висловився про отаманів Ларіона Завгороднього, Мефодія Голика-Залізняка та Деніса Гупала, як про трьох «наиболее видных рыцаря бандитизма»: «С момента организации Сов. власти на Украине все упомянутые лица, несмотря на своё пролетарское и полупролетарское происхождение, переходят в лагерь врагов рабочих и крестьян и в течение 18, 19, 20, 21 и 22 годов ведут с Сов. властью активную вооружённую борьбу путем поднятия массовых восстаний, массовых убийств советских работников, грабежей, налётов и разрушений Советского хозяйства, железнодорожных путей и прочее.

С первого момента зарождения петлюровщины на Украине эти лица в разное время вступают в армию Петлюры, участвуют во всех боях против Советских войск и после разгрома петлюровской армии они, будучи не в состоянии во время улизнуть в Польшу, направляются по домам и сразу приступают к организации бандитских отрядов, с которыми и оперируют долгое время в районе Кременчугской и Николаевской губ., производя там варварские разрушения...

Перед судом Революционного трибунала стоят три наиболее видных рыцаря бандитизма и три рядовых, но не менее активных в борьбе с Советской властью, бандита: атаман Завгородний, атаман Зализняк, атаман Гупало, адъютант атамана Завгороднего — Компаниец и два их помощника Добровольский и Ткаченко. Эти три атамана, начиная с 1918 — 19 гг., имели в своём распоряжении вооруженные бандитские отряды и в течение 4-х лет оперировали в районе знаменитого Холодного Яра с прилегающими к нему Чутянскими, Чёрными, Мотроновскими, Нерубаевскими и Каменскими лесами, ведя непрерывную партизанско-бандитскую борьбу с рабоче-крестьянской властью. Указанный район в силу его природных условий долгое время являлся бандитским гнездом петлюровских ставленников. Здесь оперировала масса банд, проводя свою варварскую работу, под руководством видных петлюровских деятелей.

Длительной упорной борьбой они постепенно, с громадными трудностями ликвидировались... Атаманы Завгородний, Зализняк и Гупа-

ло и их отряды, как наиболее живучие, долгое время уходили из-под удара красных частей, свили себе гнёзда в упомянутых выше лесах и до последнего времени продолжали свой дикий разгул.

4 года эти рыцари лесов не давали возможности спокойно проводить советское строительство на довольно значительной части территории Украины, лишь к концу 1922 года ПП ГПУ на Правобережье... удалось удачно разработать и разгромить бандитское гнездо этих атаманов, захватить живыми наиболее ярких представителей петлюровского бандитизма.

Перечислить все случаи варварской разрушительной работы атаманов Завгороднего, Зализняка, Гупало и их ближайших помощников — Компаниец, Добровольского и Ткаченко — не представляется возможным, ибо сами обвиняемые при всём своём желании не могут описать налеты, грабежи и убийства и другие “подвиги” совершённые ими в течении столь длительного периода... »⁷⁰. А ось фрагмент іншого документу — «Обвинувачувального висновку»: «1923 г. января 24-го дня я, уполномоченный КРО ПП ГПУ, рассмотрев следственный материал по обвинению гр. гр. Завгороднего Илариона Захаровича, Голика-Зализняка Мефодия Фокича, Гупало Дениса Моисеевича, Компанийца Тимофея Архиповича, Ткаченко Василия Федоровича, Добровольского Алексея Трохимовича, Здобуть-Воля Константина Яковлевича, Ляшенко Ивана Яковлевича, Яковенко Григория Федоровича, Дробатовского Юрия Владимировича и Мушкета Леонида Павловича, обвиняющихся в организации вооружённого низвержения Сов. Власти, НАШЁЛ:

Летопись революции на Украине полна кровавыми страницами, вписанными в неё руками активных антиреволюционных социальных групп. Объединённые общим чувством ненависти к новым формам общественного строя, эти группы направили свою энергию к разжиганию восстания против революционной власти, помимо восстаний, носивших в общем и в целом эпизодический характер, их внимание было направлено к созданию постоянных активных ядер, дисциплинированных и сплочённых, находящихся под руководством более или менее выдающихся организаторскими и военными способностями к.-р. деятелей.

Условия украинской действительности сделали этот вид борьбы, — широкое применение и развитие партизанского, бандитского движения, преобладающим видом, развитие бандитского движения носило такой стремительный и серьёзный характер, что был период, когда Украина стала ВАНДЕЕЙ русской революции. Но даже на этом фоне, на фоне бешеного бандитского разгула, захлёстывавшего государственный аппарат, выделялись отдельные очаги, игравшие роль идейных, политических и тактических центров повстанчества. Эти центры вдохновляли повстанчество на дальнейшую борьбу и руководили его во всех отношениях. Из числа этих центров особенно выдаётся пресловутый Холодный Яр, который в результате своей долгой и упорной борьбы, стал в глазах

к.-р. елементів символом боротьби проти сов. влади. Бували моменти, коли Холодний Яр, представляв собою жовто-блакитний острів, середі бушуючого моря громадянської боротьби, розполагаючи величезними, хоча й не організованими, озброєними силами. В процесі революційного будівництва було слолено спротивлення к. о. р. сил. Поступово, один за другим, стали знищуватися головні опорні пункти українського бандитизму. Нарешті вони зникли.

Як і слід було очікувати, найбільш упорно боролися за своє існування саме осередки повстанства. Один за другим здавали свої позиції. І тільки Холодний Яр продовжував тримати прапор повстання.

У початку 1922 року українського бандитизму як факту державного значення вже не існувало. Винятком був район Холодного Яра, де він проявляв себе во всій красі. Все повстанчі заповіді свято блюлися холодноярськими атаманами. Терор і руйнування по-прежнему стояли в порядку дня і проводилися з величезною інтенсивністю. В районах, прилеглих до Холодного Яру, бандити почували себе, як ніколи краще, і в середині 22 г. обстановка внутрішнього фронту на межі Кременчузької, Николаєвської і Катеринославської губ. нагадувала час розквіту повстанства. У цей час в Знаменському і Єлисаветградському районах оперували банди Завгороднього, Залізняка-Гупало і Чорного Ворона, загальною чисельністю 120 шабель, при кулеметах, володіючи дуже значущою активністю. Крім цього вказані банди розполагали величезними потенціальними силами в формі підпольних ячеек, організацій, повстанчих команд і таємних сотен. Всі ці приховані команди посилено готувалися до виступу, чекаючи моменту загального повстання з тим, щоб по загальному сигналу піднятися і стати в ряди діючих банд. Занадто висока насиченість цього району к.-р. елементами і висока активність бандитизму змусили ПП звернути увагу на район Холодного Яра з його цілими останніми могилами бандитизму і контр-революції старої форми і тактики. Туди була брошена сильна ударна група, якої після довгої підготовки були досягнуті наступні результати: виявлено і розбито ряд існуючих к.-р. повстанчих організацій, ліквідовано бандитське підполля, цілком захоплено група лісних атаманів, і частково арештовано групування степних атаманів»⁷¹.

Як же чекістам вдалося досягти успіху?

Операція «Заповіт»

Почалося все зі зради. Колишній «петлюрівець» Петро Трохименко (інколи Трофименко), «генерального штабу полковник», комендант Єлисаветграду (нині Кіровоград) в часи Української Народної Республіки, «начальник повстанських організацій Південного району», у квітні 1921 року був завербований ЧК. У січні 1922 р. в доповіді уповноваженому ОО ВУЧК «Про поїздку в м. Єлисаветград» він висловив пропозицію нейтралізувати холодноярське та з'єднане з ним єлисаветградське підполля. Він пропонував використати себе як центральну

фігуру чекістської операції — на підставі того, що добре знав ці райони і зажив тут особистої популярності⁷².

Пропозиція Трохименка була прийнята і він, прибравши псевдонім «Гамалія», став називатися командиром вигаданої ним «Чорноморської повстанської групи». Після перших успіхів Трохименка-Гамалія — чекісти повірити в його провокаторську зірку. Один із керівників чекістів Євдокімов 29 червня 1922 року в листі до голови ГПУ України В. Манцева писав, що «мы имеем солидную возможность провести глубокую разработку по выявлению и об'единению (фактически под нашим руководством) ряда ячеек и банд для ликвидации таковых... Данные, которыми мы располагаем в деле — с одной стороны, с другой — безусловный авторитет нашего секретного сотрудника, дают нам шансы на успех разработки»⁷³.

Вже 1 липня 1922 року начальник 3-го відділення ПП («полномочное представительство») ГПУ на Правобережжі Ніколаєв видав оперативний наказ у справі № 206:

«Совершенно секретно.

Хранить как шифр.

Оперативный приказ по делу № 206.

План разработки

... План для разработки и ликвидации намечается следующий:

1) Нашему центру необходимо решительно создать себе должный авторитет, так как только при этом условии мы сможем получить в свои руки исчерпывающие данные для ликвидации.

2) Ясно и точно определить районы и центральные пункты отрядов и подпольий.

3) Получить в наше распоряжение списки с персональными сведениями и адресами проходящих лиц, особенно руководителей. Выяснить конкретно, какие местности служат базой и пополнением для отрядов и подпольий.

4) Уяснить настроение партизан и подпольщиков и главным образом их главарей и каким способом можно добиться их объединения.

5) Добиться регулярной, постоянной связи с главными отрядами и подпольями, построенной на признании последними зависимости и авторитета центра.

Только этим путём мы сможем иметь необходимые для ликвидации материалы.

6) Добиться возможности перенесения центра из Елисаветграда в другое более выгодное для нас место в отношении быстрой регулярной связи, но вместе с тем не слишком отдалённое от действительного центра разработки, таким местом намечается город Звенигородка.

7) Провести интенсивную работу, обеспечивающую нам возможность созыва съезда главарей. Это цель нашей работы.

8) Выяснить конкретно связи банд и подпольий в военном и гражданском государственном аппарате. Особое внимание обратить на органы ГПУ и Красную Армию.

9) Выяснить, какие претенденты имеются на главенство в данном районе среди банд и подпольи... Все вышеуказанное необходимо провести в жизнь быстро и решительно. Помните, что данное дело имеет исключительное государственное значение и требует напряжения сил и интенсивной напряжённой работы, что является залогом в успехе.

Сугубое внимание обратить на регулярную связь с нами.

В средствах соблюдать экономию.

1 июля 1922 г.

п 3/206.

Полномочное представительство ГПУ на Правобережье, гор. Киева
Начальник 3 отделения ПП ГПУ ПБУ Николаев (підпис)

Подлинник получил и к точному и неуклонному исполнению принял:

І/07-22 г. уполномоченный Вихарев.

С подлинным верно: (підпис)»⁷⁴.

Далі Трохименко-Гамалія діяв згідно із цим планом. Йому допомагав «сотник Завірюха» — Терещенко-Васильєв, теж недавній «петлюрівець». Геніальна робота цих юд ще раз підтвердила істину, що найнебезпечніший чекіст — колишній повстанець. І партизани сприйняли Петра Трохименка за свого, — адже знали його в ті часи, коли він був учасником Визвольних змагань. Українські підпільники в 1922 році були високими професіоналами (деякі з них, як Ларіон Завгородній, мали дев'ятилітній — з 1914-го — воєнний досвід!), чужий ніколи б не підібрав ключів до їхніх таємниць, підібрати міг тільки «свій».

Щоб викликати довіру, ці «свої» мали й говорити «по-своєму» — зрозумілою мовою, і зрозумілими категоріями. Накази «командуючого Чорноморською повстанською групою» Гамалія-Трохименка написані патріотично, динамічно, дисциплінуюче. Ці накази, безперечно, мобілізували лісове воїнство, піднімали дух козацтва, яке, відчувши тверду руку, що «готує всеукраїнське повстання», побачили позитивну перспективу. Якщо досі козаки «без надії сподівались», то тепер з'явилась «реальна» надія.

Трагічний парадокс: чекісти підбадьорюють повстанців на подальшу боротьбу... Для того, щоб остаточно розгромити гайдамаччину ХХ століття.

Просто таки неймовірна трагедія для українців: найсвятіші слова про обов'язок перед Батьківщиною були використані проти неї та останніх її героїчних лицарів.

Ось уривок одного з наказів Трохименка-Гамалія:

«Наказ №5 Військам Чорноморської Повстанчеської Групи.

П'ять років тягнеться велетенська боротьба за Волю, незалежність Краю. Сотні, тисячі лягло від Дону аж (до) Карпат кращів синів України. Все, що було чесного, в кого тече в жилах кров могутніх лицарів-дідів, повстало до боротьби. Вони залишили семьи, вони відмовились від персонального життя, вони йшли не для наживи, а боротися за волю слабих духом, котрі сидят в ярмі.

Страшний і тяжкий тягар взяли на себе ті, що вийшли до активної боротьби. Страшенна відповідальність і перед Краєм за попалені села і знищені семьи. Через це кожний Отаман, кожний старшина, кожний козак повинен провірить кожний крок.

Зараз, коли готується ризична боротьба, можливо в останній раз, повинен бути знищений весь уголовний елемент, котрий присоався до нашої політичної (справи) боротьби і спекулює на ній...

За Отамана Орла (Нестеренка) є відомості, що ним одержано в Малій Висці кошти, забраний цукор і інше майно. Все це переведено не для державної справи, а пропіто з дівчатами.

Панове Отамани і старшини і козаки!

Пом'ятайте, що мисця таким в ваших лавах немає.

Пом'ятайте! Що цей сором падає на всіх.

Пом'ятайте! Що Ви є цвіт і гордість нашого лицарства.

Пом'ятайте, що тільки лицарськими вчинками Ви добудете авторитет...

А Отаману Орлу в тижневий термін оправдатись перед групою. Коли це не буде, то через тиждень об'являє ця по за законом і обов'язок кожного козака його знищить; про що донести в Штаб Групи.

Слава і честь Вам, могутні і чесні орли України!

Ганьба і смерть всім зрадникам Краю і справі.

Прочитати всім отрядам, організаціям і козакам Дівізій.

Командующій Черноморською Повстанчеською Групою

Генштаба полковник Гамалій (підпис),

начальник Штабу Групи сотник Завірюха (підпис)»⁷⁵.

Слід звернути увагу на спробу Гамалія-Трохименка дискредитувати Герасима Орла-Нестеренка — безпосереднього начальника отаманів і козаків, до яких звертався підступний зрадник в надії очолити їх. І не просто дискредитувати отамана Орла, а спонукати його виправдовуватись. В чому?! В тому, що не робив. І перед ким?! Перед чекістами. Якщо ж Орел-Нестеренко не захоче виправдовуватись, то його на «законній» підставі можна буде оголосити поза законом і тоді — «обов'язок кожного козака його знищить».

Під виглядом наведення дисципліни Гамалія намагався з'ясувати стан організації, прізвища керівників та козаків. 28 серпня 1922 року в наказі № 7 Гамалія-Трохименко висловив переконання, що «прийшов час, коли потрібно підрахувати всі наші сили. Кожен боєць повинен бути взятий на учет...» Цим же наказом Завгороднього призначено (яка нашішка доли!) командиром неіснуючої 1-ї кінної Холодноярської дивізії. Інші отамани теж отримали «призначення»: «Командіром 1 полку призначається Отаман Залізняк, 2 полку — Отаман Черний Ворон, командіром 3 полку — Отаман Гупало...» І хоча ці накази мали формальне значення, бо отамани і так керували своїми загонами, все ж вони сприймалися ними досить серйозно.

Чекісти Трохименко-Гамалія та Терещенко-Завірюха-Васильєв орієнтували холодноярських отаманів на участь у з'їзді отаманів, який

буцім-то вирішить питання про загальне, всеукраїнське повстання — напередодні, як стверджували чекісти, переходу 1 жовтня української армії з-за кордону ⁷⁶. В наказі № 10 вказані дата і місце проведення цього з'їзду — 29 вересня 1922 року у Звенигородці.

Денис Гупало відчував небезпеку, говорив Ларіону Завгородньому, що «Завірюха хоче нас всіх здати», та й інші попереджали Завгороднього не їхати на той «з'їзд». Але фатальна помилка Завгороднього затягнула у пастку і його самого, і його побратимів: Голика-Залізняка, Дениса Гупала, Тимофія Компанійця... Добре, що на з'їзд не поїхав Чорний Ворон та інші отамани...

Оскільки 29 вересня 1922 року у Звенигородці чекісти заарештували Л. Завгороднього, М. Голика-Залізняка і Д. Гупала, то керівником Другої округи Холодноярської організації (ніким не обраним) став de facto Чорний Ворон (Лебединський).

Справжнє його прізвище Іван Якович Черноусов. В 1921 році загін — добре озброєних 150 піших і 25 кінних з одним кулеметом ⁷⁷, діяв у Черкаському, Чигиринському повітах, зокрема в Холодному Ярі, лісі Чута, на Звенигородщині, в Лебединських та Шполянських лісах, у районі сіл Товмач і Водяне, Виноградського монастиря, Мліїва, м. Городища, Білозір'я, м. Сміли... В 1922 році Чорний Ворон оперував у районі Знам'янки, Білозір'я, Товмача, Шестаківки, Єлисаветграда, Златополя і безпосередньо в Холодному Яру. Політичні гасла Чорного Ворона: «Бий комуністів і кацапів» ⁷⁸. Сексот так описував його: «Черний Ворон — високого роста, чёрная длинная борода, длинные волосы до плеч, глаза чёрные, выражение лица суровое, серьёзное, политически грамотен, сын крестьянина, одет в защитном, пишет стихи и украинские песни, называет себя поэтом» ⁷⁹.

В оперативному зведенні Кременчуцького штабу ЧОН за 8 листопада 1922 року зазначається, що Чорного Ворона вбито 29 жовтня 1922 року поблизу с. Москаленки в 25 км від Сміли, а труп його буцім-то опізнали селяни і «амністовані бандити» ⁸⁰. А у «Доповіді про політичний стан Черкаського округу з 1926 року» ⁸¹ стверджується, що загін Чорного Ворона «ліквідовано 6 червня 1925 року.»

Отже, останнім Головним отаманом Холодного Яру, обраним на представницькому з'їзді, був Герасим Нестеренко-Орел. Він мав і найвище серед керівників Холодноярської військової організації військове звання — полковник. До якого часу він діяв, точно невідомо, принаймні, до другої половини квітня 1922 року, адже звіт сотника Гонта про організацію «Холодний Яр» датується 23 квітнем 1922 року ⁸².

Відомо, що під час розкриття підпільної організації Нестеренка-Орла було заарештовано 648 осіб ⁸³.

Які ж висновки?

Як бачимо, вище військове керівництво Холодного Яру не надто дбало про чітке визначення посад, які обіймало, а також практично не залишило по собі спогадів, продовживши сумну традицію козаччини, яка вміла воювати та не дуже переймалася написанням хронік. Винят-

ком став Іван Лютий-Лютенко, єдиний із Головних отаманів Холодного Яру, який написав книгу спогадів «Вогонь з Холодного Яру» та й то зробив це надто пізно, через 60 років після завершення боротьби, коли багато чого забулося, або й деформувалося в пам'яті. Відсутність хронік тим більше дивна, що серед вищого керівництва Холодного Яру завжди були люди письменні (наприклад, вчителі Олекса, Василь, Петро та Семен Чучупаки). А може, хтось і написав та до нас не дійшло?

Завдяки сотнику Івану Лютому-Лютенку, а також підхорунжому Чорноліського полку Михайлові Дорошенку, автору мемуарів «Стежками холодноряськими», Сергію Полікші та Якову Водяному, які опублікували короткі спогади про партизанів Холодного Яру, і, зрозуміло, насамперед Юрію Горлісу-Горському, ми й маємо наш, український, погляд на боротьбу в Холодному Яру. Та все ж, чи не основний масив інформації зберіг для нас ворог, який методично фіксував події та імена «бандитов» — насправді героїв Національно-визвольної боротьби українського народу за свою незалежність. Прикро, але історію власного народу знову доводиться вивчати за хроніками противників — колись поляків, тепер — росіян.

Варто ще раз звернутися до вже цитованого документу — звіту сотника Лютого (отамана Гонта), який характеризує структуру й ідеологію Холодноряської організації. Сотник Лютий зазначав, що «у кожного отамана були люди видаючі, котрі улаштовували справу як інформаційну, так і військову»⁸⁴. До категорії видатних особистостей Гонта зараховував і самих отаманів. На жаль, стверджував він, таких людей «була дуже мала кількість»⁸⁵. Найпевніших людей, «кадру», яка становила ядро загону було: «старшин от п'яти (5) і до двадцяти (20), а козаків от тридцяти (30) і більше», чисельність залежала «від фронту партизанського руху»⁸⁶.

Іван Гонта (Лютий-Лютенко) зазначав, що всі «кадрові» старшини і козаки «були настроєні войовниче протів ворогів. Цілком захищали українські інтереси і старались провадити їх в життя: мова уживалась рідна кождим. Мета всіх їдна — здобути державу рідну... Партизани з населенням ішли рука об руку, скажу так: щоб населення не підтримувало повстанців, то таких не існувало би. Всі прихильно ставились до повстанців, помагали, в скрутний мент ховали і допомагали військам, а також хлібом (і) зброєю, як такава у них була. Трапляються в отрядах ще і поляки і кацапи, но це рідко...»⁸⁷ Що ж стосується «населення польського і кацапського», то до них ставлення було таким же «як до своїх», головне, щоб вони не підтримували більшовицьку владу⁸⁸.

«Жидівського населення в загонах не зустрічається зовсім, — писав Гонта, — до їх відношення лояльне, декотрі жиди ідуть назустріч повстанцям. Раніше були випадки, що повстанці робили погроми і убійства, но тепер цього не зустрічається, хіба що, тільки дійсні бандіти... то за це партизани не відповідають. Боротьбу ведуть повстанці з кожним ідущім проти його з рушницею. Як отамани, так і їхні прихильники, дуже гарно відносяться до того народу, котрий співчуває... іде назу-

стріч. Всі повстанці настроєні вороже до росіян, лічать (іх) першими ворогами — бачивши їхнє нахабство і шкуродерство... Організація “Холодного Яру” у населення користується повною допомогою. В зазначеному районі (все) організовано так, що наколи б був фронт, то в ньому вибухнуло б загальне повстання»⁸⁹.

«Наколи б був фронт»... «Нехай, — мовляв, — лише прогримить заклик»...

Тут згадується одне зі звернень Юрка Тютюнника до селян. В цьому, по суті ідеологічному документі звучить, як і в інших, стратегічна думка: «Селяне!.. Не піднімайте самі дрібних повстань. Організуйтеся і чекайте наказу. Наказ буде даний скоро Головним Отаманом Петлюрою...»⁹⁰.

Наголошую: ця теза не випадкова, це, по суті, генеральна лінія начальника Партизансько-повстанського штабу Юрка Тютюнника.

Працюючи з року в рік над великою кількістю архівних документів, весь час сумнівався у правильності цього заклику Юрка Тютюнника не піднімати «дрібних повстань», а чекати наказу Симона Петлюри, щоб розпочати повстання всеукраїнське. Хоч мотивація, ніби, вірна... Логіка залізна...

Та чи пролунав отой загальноукраїнський клич, якого дисципліновано чекали повстанці різних українських земель?..

Так, врешті клич пролунав. Але коли?!

Найкращим для повстання часом була післяжнивна пора, час прогнозованих більшовицьких реквізицій. В цей час пограбованого доценту селянина підняти на повстання було легко, не те, що наприкінці жовтня — на початку листопада 1921 р., як це намагався зробити Юрко Тютюнник. В цей час повстанський рух закономірно йшов на спад. Не слід забувати, що — поки отамани «не піднімали дрібних повстань» — ЧК працювала, і під осінь встигла розкрити не одну підпільну організацію.

Заклики не піднімати «дрібних повстань» фактично стали закликком не піднімати повстань взагалі, тобто стали в пригоді окупантам.

Дисципліновані українські повстанці, свято вірячи Симонові Петлюрі, слухняно чекали наказу про початок всеукраїнського повстання. Тим більше, що емісари Партизансько-повстанського штабу призвичаїли їх до думки, що «стотисячна армія Петлюри» (чи «65000 петлюрівських військ»⁹¹, або інша подібна чисельність) стоїть на кордоні, готуючись до переможного рейду в Україну. Тобто повстанців — головну і єдину українську силу в 1921-му і подальших роках — вище військове керівництво УНР привчало до думки, що вони, повстанці, є силою допоміжною. Головною ж силою подавалася сила ілюзорна — та, що мусила прийти з-за кордону. Ця дезорієнтація, врешті, призвела до марного очікування месії у вигляді Петлюри чи Тютюнника на чолі величезної армії, і невіри в те, що власними силами можна спробувати здобути Україні свободу. На жаль, ні по той бік, ні по цей Збруча не розуміли, що, перейшовши кордон України, Симон Петлюра автоматично ставав силою допоміжною.

Істина проста: еміграція завжди є силою допоміжною.

Симон Петлюра мусив без зволікань передати свої повноваження Головного отамана найдостойнішому (на його погляд) представнику воюючої України. І, таким чином, задекларувати, що центр боротьби залишається в Україні. Й позбавити український воєнно-політичний рух залежності від польського Генерального штабу...

А головне: зняти з повсталій Україні пута морального обов'язку перед вищим воєнним керівництвом УНР, приреченого в умовах еміграції на швидку деградацію... І отримати право стратегічної і тактичної ініціативи.

Напевно, мав рацію М. Мироненко, автор післямови до лондонського (1967 року) видання «Холодного Яру» Юрія Горліса-Горського, стверджуючи: «Коли б не міф Петлюри, то з повстанців легше було б зробити національне військо, щоб довершити самостійну і самодержавну Україну її власними силами»⁹².

Я б додав, що міф Петлюри у 1919 — 1920-х роках, коли Головний Отаман керував реальними збройними силами, безперечно сприяв розгортанню Визвольного руху. Хоча і не завжди у правильному напрямку. Показовими у цьому випадку є наслідки наради повстанських отаманів у м. Мошнах, які, об'єднавшись, зібрали величезну силу (понад 30 тисяч коліїв), що була чисельно більшою, ніж на той час Армія УНР. Фактично тільки Чорний Ворон (Микола Скляр) рішуче обстоював ідею наступу на Київ, — незалежно від планів Симона Петлюри: «Ворог сам підповідає нам, що маєм робити. Червоні бояться, щоб повстанці не захопили Києва. Забираєм Черкаси, підірвем мости на Дніпрі й, не гаючи часу, рушаєм на Київ. По дорозі-ж усюди повстанці... Поки дійдемо — зберемо армію. У червоних невдачі на фронті. Частини, які оперують проти нас — пригнічені й налякані. Куди не повернуться — мають в запіллі повстанців. Таке військо дороги нам не замкне і Києва не оборонить»⁹³.

Та перемогла думка: «Ми не регулярне військо, щоб наступати на Київ»⁹⁴. Мовляв, «то вже діло Петлюри з армією»⁹⁵.

Як свідчив Юрій Горліс-Горський, тільки Андрій Чорнота підтримав Чорного Ворона, пропонуючи йти, як не на Київ, то назустріч українській армії. Підсумок підвів Кость Степовий-Блакитний: «Фронтів ми багато не допоможемо. Зрештою, він і не потребує нашої допомоги... Будемо провадити тут операції і нищити ворожі частини, які ворог тримає в запіллі, і будем дожидати наближення фронту»⁹⁶.

Отже, віра у всесильність Симона Петлюри, віра, що він і без допомоги повстанців визволить Київ і Україну, призвела до того, що у м. Мошнах, коли доля військової кампанії 1920 року значною міра була в руках отаманів, після тривалої дискусії на тему — йти на Київ, чи ні? — було прийняте невірне воєнно-політичне рішення: бити ворога в рідній місцевості. І основний удар було нанесено не в сонячне сплетіння ворога...

Навіть коли Симон Петлюра став політемігрантом, що жив у м. Тарнові на приватній квартирі під охороною польських жандармів⁹⁷, то й тоді міф про його месіаністичне приречення підживлював надію на

Армію УНР, на той час обеззброєну, обідрану і голодну. Про ці надії говорить вже цитований більшовицький документ: «В начале марта в Холодный Яр приезжали два агента Петлюры из Галиции, (они говорили), что в Галиции имеется 65000 петлюровских войск, цель которых расплыться на мелкие партизанские отряды, выступить на территории Украины, произвести восстание, предварительно слившись с существующими партизанскими отрядами. В последнее время центральные рады Холодного Яра издали приказ о приостановлении активных действий впредь до прибытия отряда с Галиции»⁹⁸.

Та міф, породжуючи надії, що не збувалися, рано чи пізно призводив до розчарування і деморалізації.

Промовистим є й спостереження секретного агента ЧК Каріна (Даниленка), який без особливих труднощів проникнув у Партизансько-повстанський штаб Юрка Тютюнника: його, Каріна, не один раз питали співпрацівники ППШ, «чи є надія на переворот (в Україні. — Р. К.) власними силами». Більше того, працівники ППШ вважали цей «переворот зсередини власними силами... нашою гарантією в майбутньому»⁹⁹.

Отак... Організатори ППШ, закликаючи українських партизанів не піднімати «дрібних повстань», сподівалися, що повстанці все ж самі дадуть собі раду і власними силами скинуть окупанта. А повстанці, здатні на широкий виступ, чекали в лісах «армії Петлюри».

Все це підтверджує оцінку українського визвольного руху на Єлисаветградщині (читай: в Україні) підпільника Юрка Дроботківського: «Є руки і ноги, а нема голови»¹⁰⁰. На жаль, це стосується не тільки Єлисаветградщини і не тільки окупованої москалями України. «Люди, що бажають працювати і віддані справі» були¹⁰¹. Всі вони, дисципліновані воїни української революції, творили структури, не піднімали «дрібних повстань», чекаючи розпоряджень від міфологізованого проводу. Чекали наказу про початок всеукраїнське повстання.

І дочекалися.

Від чекістів.

Злочинна нездалість «всеукраїнського» проводу!

Як не навести тут цінного визнання елисаветградських чекістів: «Психология всей крестьянской массы понятна, и если только будет вспышка возстаний, то моментально оно разгорится в Николаевской, Одесской и части Киевской губерний»¹⁰².

«Если только будет вспышка возстаний»... Тобто отих «дрібних повстань», які «моментально» (за свідченням ворога) переростуть у широке, хто зна, може, й всенародне повстання.

Виходить, ворог краще розумів психологію українського селянина, ніж керівники ППШ, «провідники українського народу»?!

І знову слово М. Мироненку. Якби, писав він, зник «міт проводу, виявилася би фікція... Холодний Яр почав би думати про провід... творити його»¹⁰³. А прецедент в Холодному Яру вже був. Мова про 1768 рік, коли гайдамаки Холодного Яру «вилонили провід із самих себе і вибрали гетьманом (Максима) Залізняка», влада якого обняла величез-

ний простір. «Чи холодноярці (XX століття. — Р. К.) не змогли б цього зробити і доконати?»¹⁰⁴

Нарешті останній — найсокровенніший — документ: уривок із ще не опублікованого «наказу №8 Військам Черноморської Повстанчеської Групи» «колишніх петлюрівців» Трохименка-Гамалія і «сотника Завірюхи»:

«Дуже таємно.

Наказ № 8 Військам Черноморської Повстанчеської Групи.

За ці роки тяжкої боротьби із загальної маси у нас виділилось (тобто виявилось. — Р. К.) не багато лицарів чи то проводарів і козаків, котрі розуміють і вірять в перемогу і правдивість боротьби...

Це можуть зробити тільки залізні люде. Тільки люди з Вашою волею можуть працювати в такий час, коли кругом смерть і руїна. Тільки Ви, залізні, можете довести цю працю до кінця. Я вірю в це. В це віре нарід і Україна. Не гнилий закордон, котрий забув про Вас, і нарід, не ті, що багато обіцяють-визволяють нарід, а визволите Ви, ті, котрі залізною волею, кровью, тяжкою працею і муками написали свої прізвища для нашої історії.

Пом'ятайте, що Ви зараз ведете нарід, що на Вас лежить відповідальність перед ним. А через це его судьбу перед загальним рухом повинні вирішити зараз ви — проводирі, а ніхто інший...

Командующій Черноморською Повстанчеською Групою

Генштаба полковник Гамалій (підпис),

начальник Штабу Групи сотник Завірюха (підпис)¹⁰⁵.

Цей документ висвітлює ще один болючий парадокс: чекісти (не Тютюнник чи Петлюра) вказують правильний шлях... Щоб очолити партизанів-підпільників і знищити їх.

Чи скаже Батьківщина вдячне слово?

Холодноярські отамани читали ці, написані для них, накази. Та попри це, до кінця залишилися вірними экс-керівництву экс-Директорії, точніше, міфу про провід. Відомий звіт отаман Гонта (Лютий-Лютенко) закінчує запевненням, що (станом на другу половину квітня 1922 р.) весь район Холодноярської організації стоїть на засадах УНР¹⁰⁶.

Як бачимо, хоча офіційно УНР була безвладною на українській території від 21 листопада 1920 року — дня переходу Збруча, влада її в Україні ще існувала.

Останніми представниками влади Української Народної Республіки були отамани. Про них і про повсталу Україну влучно висловився М. Мироненко: «Повстала Україна носія влади вільної, самодержавної нації, зве отаманом, часто додаючи до цього слова «батько, «батьки-отамани», цим додатком уяскраблюючи ество отаманської влади: повнота влади отамана батьківська, обмежена батьківською розсудливістю і любов'ю»¹⁰⁷.

І хай влада УНР існувала переважно в нічний час і в глухих закутках української землі — лісах, болотах, дніпровських островах, віддалених хуторах і селах — вона, нічна влада Директорії, була реальною, караючою, і змушувала окупантів рахуватися з собою до кінця 1920-х років. Коли почалася нова хвиля Національно-визвольної боротьби, що виникла на ґрунті колективізації.

ДЖЕРЕЛА, ПРИМІТКИ:

- 1, 3, 9. *Найда О.* Холодний Яр. // На правах рукопису.
2. Називають його і Мотронинським монастирем.
- 4, 5, 7, 10, 12. *Вакулюк П.* Історико-географічний опис Холодного Яру. Героїзм і трагедія Холодного Яру. // Незборима нація (Київ). 1996. С. 23 — 26.
6. Енциклопедія українознавства. Т. 5. Львів. — 1996.
8. *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр. Червона Калина (Львів). 1994. С. 19.
11. *Козельський Б.* «Шлях зрадництва й авантюр» (Петлюрівське повстанство). // Державне видавництво України (Харків). — 1926. — С. 74.
13. Доповідь тємно-інформаційного відділу при Раді народних комісарів УРСР № 154 від 23 серпня 1921 р. ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 20, спр. 615, арк. 208.
14. *Козельський Б.* «Шлях зрадництва й авантюр» (Петлюрівське повстанство). // Державне видавництво України (Харків). — 1926. — С. 86.
15. *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр. Червона Калина (Львів). 1994. С. 23.
16. *Коваль Р.* Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. // Правда Ярославичів (Київ). 1998. С. 176.
17. *Коваль Р.* Отаман святих і страшних. // Просвіта (Київ). 2000. С. 40.
- 18, 19. *Мироненко Г.* Родина Чучупаків. Героїзм і трагедія Холодного Яру. // Незборима нація (Київ). 1996. С. 52.
20. *Чучупак Д.* Мої спогади. 1974. // На правах рукопису. С. 1.
21. Літопис Червоної Калини. — 1931. — Ч. 12. — С. 11.
- 22, 32, 33. ДАЧО. — Ф. Р. — 529, оп. 1, спр. 10, арк. 40 — 42.
23. ДАЧО. — Ф. Р. — 529, оп. 1, спр. 22, арк. 231.
- 24, 25. ДАЧО. — Ф. Р. — 529, оп. 1, спр. 22, арк. 230.
26. Сергій Полікша пише його прізвище як Уварів, та це напевно українізований варіант, швидше за все правильно писати: Уваров. Р. К.
- 27 — 31, 34 — 37. *Полікша С.* Кубанець Уварів — отаман Холодного Яру в 1919 р. // Літопис Червоної Калини. — 1933. — Ч. 5 — С. 16 — 18.
- 38, 40. *Найден С.* Холодноряська держава. // Всесвіт, №1 — 3, 23.01. Харків. — 1927.
39. ЦДАВО України, Ф. 3073, оп. 1, спр. 2, арк. 3.
41. *Козельський Б.* «Шлях зрадництва й авантюр» (Петлюрівське повстанство). // Державне видавництво України (Харків). — 1926. — С. 75.
42. *Кін Д.* Повстанческое движение против деникинцев на Украине. Летопись революции. — 1925. Ч. 4.
43. ДА СБУ, арх. №66646, спр. №2291133, т.12, арк.1 — 41.
44. Літопис Червоної Калини. — 1932. — Ч. 10. — С. 6 — 8.
45. *Антонов-Овсеєнко В.* Записки о гражданской войне. Т. 4. Государственное военное издательство (Москва — Ленинград). 1933.
46. *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр. Червона Калина (Львів). 1994. С. 63.
47. ДАПО. — Ф. Р. — 2048, оп. 1, спр. 154, арк. 143.
48. *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр. Червона Калина (Львів). 1994. С. 192 — 193.
49. Кость Блакитний, отаман Степової дивізії (збірник документів і спогадів) та вказані там джерела. Незборима нація. Просвіта (Київ). 1997.
50. ЦДАВО України. — Ф. 1078, оп.2 спр. 210, арк. 30 зв. Надав П. Стегній.
- 51, 52. *Дорошенко М.* Стежками холодноряськими (спогади). 1918 — 1923. Філадельфія (США). 1973. С. 159 — 161.
- 53, 56. ДА СБУ. — Арх. 1136, спр. 446/7971, т. 1, арк. 163 — 164.
- 54, 91, 98. ДАВО. Ф. Р. — 925, оп. 2, спр. 210, арк. 20 — 20 зв. Надав К. Завальнюк.
55. ДА СБУ. — Арх. 1136, спр. 444/7971, арк. 78 — 79 зв.
57. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 615, арк. 208 — 209.
58. *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр. Червона Калина (Львів). 1994. С. 194.
59. ЦДАВО України. — Ф. 1078, оп.2 спр. 210, арк. 27, 27 зв., 28. Надав П. Стегній.

60. Один із них був Пилип Хмара з с. Цвітної.
61, 62, 63. ЦДАВО України. — Ф. 1078, оп.2 спр. 210, арк. 27 зв. Надав П. Стегній.
64. ЦДАВО України. — Ф. 1078, оп.2 спр. 210, арк. 30. Надав П. Стегній.
65. ЦДАВО України. — Ф. 1078, оп.2 спр. 210, арк. 30, 30 зв. Надав П. Стегній.
66. *Коваль Р.* Отагани Гайдамацького краю: 33 біографії. Правда Ярославичів (Київ). 1998. С. 218 — 226.
67. Ще вживається «Шполянський». Назви умовні — за районом, де діяв отаман. Не плутати з Чорним Вороном (Платоном Черненком), Чорним Вороном (Миколаю Склярю), Чорним Вороном (Білоусом), Чорним Вороном (Свищем) та іншими отаманами, які носили псевдонім Чорний Ворон. — Р. К.
68. ДАПО. — Ф. Р — 7473, оп. 1, спр. 113, арк. 760.
69, 70. ДА СБУ. — Арх. №1136, спр. 446/7971, т. 1, арк. 193 — 194 зв.
71. ДА СБУ. — Арх. №1136, спр. 446/7971, т. 4, арк. 295 — 295 зв.
72. ДА СБУ, архів 1136, спр. 446/7971, т. 3, дело «Щириє», арк. 11 — 12 зв. Документ знайшов Р. Коваль.
73. ДА СБУ. Арх. 1136, спр. 446/7971, т. 3, дело «Заповіт», арк. 49. Документ знайшов Р. Коваль.
74. ДА СБУ. Архів 1136, спр. 446/7971, т. 3, дело «Заповіт», арк. 51 — 51 зв. Документ знайшов Р. Коваль. Публікується вперше.
75. ДА СБУ, арх. 1136, спр. 446/7971, т. 1, арк. 87 зв. Документ знайшов Р. Коваль. Публікується вперше.
76. ДА СБУ. — Арх. 1136, спр. 446/7971, т. 1, арк. 47.
77. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 615, арк. 189.
78. ДАПО. — Ф. Р — 7173, оп. 1, спр. 112, арк. 108.
79. ДА СБУ. — Арх. 1136, спр. 446/7971, т. 3, арк. 95, зв. 96.
80. ДАПО. — Ф. Р — 7173, оп. 1, спр. 112, арк. 152.
81. ДАЧО. — Ф. Р — 184, оп. 1, спр. 48, арк. 20 — 22.
82. ЦДАВО України. — Ф. 1078, оп.2 спр. 210, арк. 30 зв. Надав П. Стегній.
83. ДА СБУ. — Арх. 1136, спр. 446/7971, т. 3, арк. 159.
84, 85, 86. ЦДАВО України. — Ф. 1078, оп. 2 спр. 210, арк. 27 зв. Надав П. Стегній.
87. ЦДАВО України. — Ф. 1078, оп. 2 спр. 210, арк. 27 зв., 28. Надав П. Стегній.
88. ЦДАВО України. — Ф. 1078, оп.2 спр. 210, арк. 28, 28 зв. Надав П. Стегній.
89, 106. ЦДАВО України. — Ф. 1078, оп.2 спр. 210, арк. 30, 30 зв. Надав П. Стегній.
90. Героїзм і трагедія Холодного Яру. // Незборима нація (Київ). 1996. С. 76.
92. *Мироненко М.* Від видавця. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Лондон. 1967. С. 409.
93, 94, 96. *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр. Червона Калина (Львів). 1994. С. 189 — 190.
95. *Мироненко М.* Від видавця. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Лондон. 1967. С. 408.
97. ЦДАВОВУ. Ф. 3204, оп. 1, спр. 11, арк. 25. Надав П. Стегній.
99. ЦДАВОВУ. Ф. 3204, оп. 1, спр. 11, арк. 23 зв. Надав П. Стегній.
100, 101, 102. ДА СБУ. — Арх. 1136, спр. 446/7971, т. 3, арк. 91 — 100 зв.
103, 104. *Мироненко М.* Від видавця. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Лондон. 1967. С. 420 — 421.
105. ДА СБУ. — Арх. 1136, спр. 446/7971, т. 1, арк. 43 — 43 зв. Документ знайшов Р. Коваль. Публікується вперше. Зверху олівцем дописано: «Отаману Завгородньому». Р. К.
107. *Мироненко М.* Від видавця. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Лондон. 1967. С. 410.

§ 18

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНЦІВ У 1917—1921 рр.

1. Які чинники визначали повсякдення українців у 1917—1921 рр.?

Обговоріть, які чинники і як саме впливали на повсякденне життя населення. Ваші думки занотуйте в таблицю.

Чинник впливу	Який вплив здійснював (здійснив)

Давид Бурлюк. Час (1918 р.)

2. Які факти свідчать про зміни в повсякденному житті українського населення?

Працюючи в малих групах, оберіть одне-два з поданих нижче джерел і проаналізуйте їх, відповідаючи на запитання:

1. Про який етап української революції йдеться?
2. Які факти викладено в документі?
3. Як ви оцінюєте зміни в житті населення, що відбулися?

**Сучасна дослідниця Оксана Оніщенко
про вплив Першої світової війни та революційних подій 1917 р.
на повсякденне життя населення українських губерній**

Виснажлива світова війна та революція змушували жінок і чоловіків змінювати звичний уклад життя, пристосовуватися до нових реалій буття. Загальною рисою повсякденного життя населення як у містах, так і в сільській місцевості, стало панування хаосу та розрухи.

Падіння життєвого рівня населення, зростання кримінальної активності, знищення як матеріальної, так і моральної основи благополуччя суспільства призвели до злету злочинності.

Закономірним у часи війни та революції було падіння моральності: «Наряду с разнообразной спекуляцией и ловлей в мутной воде наблюдалось неизменно сопутствующее всем великим потрясениям разложение нравов. Размножались игорные дома, где игра шла нередко на огромные суммы. Необеспеченность завтрашнего дня, лёгкая нажива, наконец обесценение денежных знаков — всё побуждало к широким тратам. Рестораны были полны, и за бутылку ликёра платили, не морщась, сотни рублей. Женская честь превращалась в предрассудок».

Загалом, виникненню продовольчої кризи в роки війни сприяли помилки в урядовій політиці. Майже виключне пристосування економіки до потреб армії призвело до катастрофічного зменшення виробництва сільськогосподарських машин і товарів народного споживання, згортання традиційного обміну між містом і селом. Як наслідок, рівень товарності сільськогосподарських культур, особливо хлібних, різко знизився, що загостило продовольчу кризу.

У великих містах здобуття харчів та необхідних речей для існування стало неабияким героїзмом. Здебільшого ці проблеми лягали на плечі жінок.

Становище в Харкові яскраво відображено в спогадах невідомого солдата: «Проходим главными улицами Харькова... У одной продовольственной лавки толпа женщин, чтобы получить фунт хлеба. Женщины кричат: "Куда вы идёте, разве не надоело вам, когда будет конец войны". Одна выходит с ребёнком: "Третий день стою здесь и мёрзну с ребёнком, чтобы получить фунт хлеба, но получить не могу. Куда вы идёте, — говорит со слезами, — или у вас нет жён и детей дома, которые находятся в таком же положении, как я вот с ним, да двое ещё немного побольше заперты в нетопленной комнате дома". Мороз пробегает по телу, вспоминаются жена и дети».

**Сучасна дослідниця Ірина Еткіна про становище
в Чернігівській губернії в 1918 р.**

На Чернігівщині в 1918 р. ...144 волості Чернігівської губернії перебували у складі Української Держави гетьмана П. Скоропадського. А 43 волості перебували у складі... РСФФР.. На основній території губернії нова влада намагалася... відновити поміщицьку власність на землю. Здавалося б, все зрозуміло: після року революційних змагань такі кроки при-

йдуться не до смаку більшості населення краю... Однак кореспондент Чернігівської земської газети побачив зовсім іншу реакцію селянства: «Населення спочатку не вірило, що Центральної Ради вже нема, але коли дізналися з грамоти про ситуацію, — посмішка осяяла багато облич, і було чутно, як губи шепотіли: “Слава Богу, слава Богу”... Причина радості — не в новій земельній політиці — а в сподіваннях припинити анархію, самодурство земельних комітетів, більшовицьку навалу, і перейти до мирної праці... До мирної праці перейти не вдавалося — заважали каральні загони німців і місцевих “гайдамаків”, найнятих за гроші... Місцеві загони своєю жорстокістю перевершували німців: селян нещадно били, розстрілювали без суду і слідства... селяни осмислювали події з притаманною їм безпосередністю: “Були більшовики, ми їх боялися, прийшли українці — змушені боятися ще більше”...».

Проте, частково під тиском окупаційних військ, частково від страху перед поверненням анархії та більшовицького терору, селянин похмуро сплачував реквізиції, контрибуції, просив владу зменшити продрозкладку на село та врятувати від голоду...

Усе ж найгірша інформація від усіх сількорів надходила з більшовицької частини губернії. З-за кордону все населення буквально просилося до Української Держави... Село Великий Бір Суразького повіту наприкінці липня перебувало в полоні озвірілого натовпу матросів, що розстріляли вісьмох селян поодиноці й забороняли ховати. Причини їх жорстокості та вибору саме цих односельців ніхто не розумів. Населення боялося за своє життя, а до щоденних пограбувань усі давно звикли... жителі м. Гремяч Новгород-Сіверського повіту звикли, як «захисники свободи» — більшовики, крім реквізиції продовольства, худоби, фуражу, забирали зі стола останній шматок хліба.

Отже, у 1918 р. селянство Чернігівської губернії опинилося, як між молотом та ковадлом, між двома режимами...

Очевидець подій про збройні сутички в Києві

Будинок наш на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці був між єврейським базаром і вокзалом. З єврейського базару наступали українці, з вокзалу — більшовики. Територія наша знаходилась між ворогуючими таборами і переходила з рук в руки. Кожна наступна влада в особі кількох солдат стукала у ворота і стверджувала, що на даху нашого будинку є кулемет. Українці стверджували, що той кулемет більшовицький, а більшовики — що український. Кожна сторона робила свій обшук, ходили по квартирах... Іноді знаходили годинник чи кульок з борошном, які господарі не встигли сховати. І хоча ні годинник, ні кульок з мукою не стріляли, їх конфісковували, й обшук закінчувався.

Сучасна дослідниця Олена Бойко про повсякдення киян за часів Директорії

Грабунки, напади й здирництва тривали весь час перебування Директорії у Києві... Вояки, деякі командири та особливо дезертири були вороже налаштовані до міста в цілому й пограбування київських обивателів вважали своєю законною нагородою за правом переможця. Директорія тим часом, за словами В. Андрієвського, «щоби нагадати, кому слід, що влада ще має силу, уряджувала демонстрації свого війська, на яких воно виступало в повнім складі і в повнім озброєнні, навіть з усіма гарматами».

Директорія... офіційно не вдавалась до масових репресій проти представників попередньої влади... Їхню долю мав вирішити суд... Припинили вихід усі російські газети від чорносотенних до демократичних, які за гетьманату виступали проти Директорії... Посилаючись на військовий стан, Директорія скасувала свободу зібрань, слова і друку... Влада попередила, що несанкціоновані збори будуть розігнані, а організатори притягнуті до відповідальності.

Відсутність у газетах правдивої інформації щодо становища в Україні та за кордоном породжувала масу домислів і чуток. Фейлетоніст «Робітничої газети» писав, що «обиватель мучиться над газетним аркушем і на всі боки міркує, що воно робиться на світі божому. Чи так гарно, як пишеться, чи трохи гірше».

Є. Коновалець наказав у 3-денний термін позбутися російських вивісок та написів — державних, громадських, приватних і до 18 січня замінити їх українськими. Є. Чикаленко записав у щоденнику: «Директорія підняла боротьбу з ь та ы... Піднялася в городі суєта, повна комізму і драматизму: робочі і матеріал надзвичайно дорогі, люди не знають української мови, бігають шукають знавців і всі проклинають українську владу, бажаючи їй швидше згинуті».

...Усі верстви мешканців були єдині в одному — незадоволенні владою, Директорією. Кияни обурювалися відсутністю порядку і спокою, поведінкою армії, бездіяльністю військової влади в управлінні містом й небажанням віддати його Міській думі... обмеженням свободи слова, друку... Інші причини негативного ставлення та його рівень були різними в мешканців різних соціальних та національних верств.

Зі спогадів офіцера Добровольчої армії Сергія Мамонтова

Під час громадянської війни грабували всі — і білі, і червоні, і махновці, і навіть саме населення. Якось у Юзівці, що переходила багато разів від одних до інших, я розговорився з селянином: «За кого ви стоїте?» — «А ні за кого. Білі грабують, червоні грабують і махновці грабують. І ви хочете, щоб ми мали симпатії до будь-кого?» Він тільки забув додати, що вони і самі грабують. Поряд був розграбований маєток.

3 мемуарів Антона Денікіна

Ми входимо в село, нібито вимерле. По вулицях лежать трупи. Страшна тиша. І довго ще її безмовність порушує сухий тріск пострілів: «ліквідують» більшовиків... Багато їх... Хто вони? Навіщо їм, смертельно стомленим від 4-річної війни, йти знов у бій і на смерть?

Сучасна дослідниця Олена Бойко про зміни в житті Києва і киян за радянської влади

...у 1919 р. місто Київ пережило владу трьох політичних режимів. Період радянської влади був найбільш тривалим — майже сім місяців, тоді як під владою УНР Директорії місто перебувало лише півтора, під владою білогвардійців — три з половиною місяці.

Наприкінці січня 1919 р. в місті знову стало неспокійно... Стан влади й армії не дозволяв не лише відстояти місто, а й підтримувати в ньому правопорядок. Тому на вимогу місцевого самоврядування державні органи почали поступово передавати йому владні повноваження...

2 лютого до міського самоврядування перейшло управління київською міліцією, керівництво якої майже все втекло. Загони самооборони, до яких записалося 525 осіб, встановили в місті денну варту... 30 січня Миській управі було передано продовольчу справу.

Уже в день вступу червоних військ, 6 лютого, в Оперному театрі відбулося перше засідання нової влади. Було відновлено Раду робітничих депутатів.

Місто поступово поверталось до звичайного життя. Відкрилися установи й крамниці, навчальні заклади повернулися до занять. З 9 лютого поновили роботу пошта і телеграф.

За постановою виконкому були дозволені газети лише тих політичних партій, які офіційно перейшли на платформу радянської влади. В. Вернадський згадував: «Надзвичайно важке й дивне становище. Ніхто нічого не знає. Зовсім відрізані від світу. Газети переповнені брехнею й зосереджені на дрібних проблемах...».

Богунці й тарашанці розмістилися не в казармах, а по приватних помешканнях у центрі міста. «Перші тижні перебування більшовиків у Києві... по всьому місту стояв справжній стогін від вимог та знущань, які доводилося переносити мешканцям від своїх нових постояльців», — згадував киянин.

Наказом коменданта М. Щорса домовим комітетам пропонувалося здати зброю. На його виконання по місту прокотилася хвиля повальних обшуків ...у такий спосіб відбувалася перша, негласна й неофіційна, «експропріація» в мешканців багатих квартир грошей, коштовностей і т. ін.

12 лютого фінвідділ виконкому зібрав представників об'єднань промисловців і фінансистів і повідомив про стягнення єдиного надзвичайного податку на користь радянської влади. В ультимативній формі він зажадав від представників великого і малого бізнесу зібрати у 8-денний строк 200 млн карб... наказ коменданта міста № 20, який вимагав «взяти на облік усі буржуазні будинки, особняки і т. ін. для переселення в них

робітників з притонів і хатин. Буржуазні класи переселити і скупчити». «Вчора нас хотіли виселити з квартири. Тільки протекція колишнього репетитора Ф.П., який завідує житловим відділом, врятувала нас», — записала киянка в щоденнику... Урядове містечко вирішили влаштувати в Липках, через що для «ущільнення» був визначений весь центр міста.

Банки, акціонерні та страхові товариства, адвокатські контори були ліквідовані як установи великого капіталу, непотрібні пролетарській державі. Численні службовці залишилися без засобів до існування... виконком оголосив з 4 березня трудову повинність для буржуазії. До неї були віднесені особи, що живуть на нетрудові доходи; що користуються найманою працею з метою отримання прибутку; члени правлінь різних акціонерних товариств, присяжні повірені, нотаріуси ...Зазвичай вони виконували важку, брудну роботу. ...облави і направлення на примусові роботи стали звичайним явищем.

У виданому ЧК наказі йшлося про те, що [...] «всякі скупчення на вулицях міста заборонені і розганятимуться збройною силою...» У звіті виконкому за три місяці йшлося, що за цей час ЧК було заарештовано 918 осіб, з яких 150 розстріляно, 255 засуджено до тюремного ув'язнення, у 60 — конфісковане майно, решта звільнені. Серед покараних: 188 — за контрреволюцію, 66 — за бандитизм, 48 — за спекуляцію, 45 — за посадові злочини, 43 — фальшивомонетники, 9 — за агітацію проти радянської влади.

На початку липня було розстріляно чергову групу «контрреволюціонерів» — 17 осіб з числа київської інтелігенції, серед яких найбільшою повагою й любов'ю киян користувався відомий педагог й український громадський діяч В. Науменко. «Це був один з небагатьох людей, що користувалися виключною репутацією й відомих усьому Києву... Якби йому дали померти власною смертю, за його гробом йшов би стотисячний натовп... І таку людину схопили й поквапилися розстріляти через 24 години, щоби ніхто не встиг за нього заступитися», — з гіркотою згадував сучасник... У липні—серпні розстріли «контрреволюціонерів» стали повсякденною справою, про що повідомлялося ледь не в кожному номері київських газет... тепер серед розстріляних переважали заручники...

3. Як впливають на життя людей революційні події?

1. Працюючи в парах, обговоріть, який шлях розвитку суспільства — еволюційний чи революційний — ви вважаєте більш ефективним?

Під час обговорення занотуйте свої думки, скориставшись таблицею.

Революційний, тому що	Еволюційний, тому що
По-перше	По-перше
По-друге	По-друге
По третє	По третє

2. Проведіть дискусію за питанням: якби ви були представником якоїсь політичної сили, чи взяли б на себе відповідальність закликати населення до революції?

Розділ IV.

УСТАНОВЛЕННЯ Й УТВЕРДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

Я — геріст, але я і — людина.

*Микола Хвильовий (цитата з твору
«Я (Романтика)»)*

*Васильєв Малевич. Людина, що біжить,
або Селянин між хрестом і мелем (1932—1933)*

*...тоталітаризм спотворив не лише історичну пам'ять,
а й характер українців, їм не сприйняття самих себе.
Андрій Назимський, український історик, автор першого посібника,
присвяченого революціям молодства в Україні.*

§ 26

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ПРОПАГАНДИСТСЬКИЙ ІДЕАЛ РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ

1. Яким був пропагандистський ідеал¹ радянської людини

Обговоріть у загальному колі: що, на вашу думку означає словосполучення «пропагандистський ідеал»? Чому воно притаманне саме радянській епосі? Яку людину намагалась формувати влада? Які зміни у психології та свідомості суспільства насправді відбувались? Чому? До яких наслідків це могло призвести в майбутньому?

Порівняйте висловлені вами думки щодо пропагандистського ідеалу з текстом та документами. Чи ваші уявлення про риси радянської людини, які намагалась виховувати влада? Наскільки успішним було таке виховання?

Історик Олександр Сенявський про характерні ознаки «нової радянської людини»

Я виділив би три основні ознаки «нової людини». Насамперед, це безмежна відданість вищій цілі, що полягає у побудові комунізму. По-друге, перехід від ідеї до дії, «нова людина» — не мрійник, а діяч і практик. По-третє, «нова людина» виступає представником маси чи класу, який через неї здійснює свій ідеал. «Нова людина» аж ніяк не одинак... вона відчуває зв'язок з колективом, що незримо стоїть за нею. Цей колектив називається «партія», «клас» чи навіть «весь радянський народ». Тому «нова людина» виконує не свою власну, а неодмінно велику, «загальну» справу. Окрім цієї «загальної справи», вона не має інших, особистих, відособлених інтересів. Загальне для неї стає особистим.

З інформації про вчинок сигнальника тов. Кисельова в газеті «Правда» від 7 грудня 1932 р.

Біля сигнальної будки чергував сигнальник Кисельов. Його увагу привернув стовп вогню, що зметується неподалік. Це загорівся будинок, у якому жив Кисельов із своєю родиною. Що робити? Бігти з поста гасити пожежу — поставити під загрозу потяги, порушити обов'язок честі пролетаря Радянської країни; залишитися на посту — позбутися майна, залишити без допомоги дружину і дітей. Кисельов вирішив пожертвувати «своїм», аби не постраждало громадське. Кисельов поста не залишив. У Радянській країні народжуються герої, що борються за соціалізм.

¹ **Ідеал** (від грецького *idea* — ідея, першообраз) — взірець досконалості, ідеальний образ, що визначає спосіб мислення та діяльності людини.

До виховання «нової радянської людини» залучали партійні й громадські організації, засоби масової інформації, школу, мистецтво. Виховну роботу здійснювали з усіма віковими категоріями й верствами населення. У 1932 р. в радянських газетах висвітлювали вигадану журналістами історію про героїчний вчинок піонера Павлика Морозова, який разом з молодшим братом викрив свого батька, що нібито у змові з куркулями проводив шкідницьку діяльність проти радянської влади. За це викриття юні герої були вбиті куркулями, а ім'я Павлика Морозова стало для багатьох молодих людей символом відваги й готовності до самопожертви заради інтересів суспільства. Радянські школярі мріяли бути схожими у своїх діях на Павлика Морозова. Масова виховна робота мала вплив і на інші категорії суспільства.

У виховному процесі руйнували усталені традиції з панівною тенденцією до спрощення світогляду (полярне біло-чорне мислення, що ґрунтувалося на марксистському класовому підході).

Ідеал «нової радянської людини» мав слугувати орієнтиром для кожного громадянина СРСР.

Сучасний український історик Олександр Бойко про вплив репресій на суспільство

Репресії, що набули у 20–30-х роках різних форм... у соціальній сфері — розколювали суспільство, протиставляли його верстви одну одній, створювали атмосферу взаємної підозри й недовіри, шляхом перманентних пошуків ворога (хто не з нами, той проти нас) забезпечували збереження важливих функціональних якостей системи — дисципліни і єдності.

2. Яким було повсякденне життя радянської людини

Обговоріть у малих групах, які зміни були найбільш характерними для повсякденного життя населення. Для цього скористайтесь таблицею (кожна групи заповнює подібну таблицю для однієї з верств населення). Представте свої думки класові. Доповніть дані інформацією інших груп та роздумами однокласників.

Робітники/ Селянство/ Інтелігенція/ Державні службовці	Зміни (характерні риси) повсякдення населення у 20–30-х роках
Матеріальне забезпечення	
Харчування	
Житлові умови	
Побут	

Порівняйте висловлені вами думки з текстом і документами. Чи співпали ваші уявлення про повсякденне життя з отриманою інформацією? Що було для вас новим, неочікуваним?

1. Яким було харчування міського населення

У роки перших п'ятирічок життєвий рівень робітників майже не зростав. Ціни на товари споживання зросли в кілька разів за умов зниження реальної заробітної плати. Влада започаткувала жорстку економію. З осені 1928 р. в містах почалося введення карток на хліб. Масло й цукор одержувала лише частина населення. Згодом карткову систему поширили на основні види продовольчих і промислових товарів.

В умовах розгортання індустріалізації радянська влада не мала на меті підвищувати життєвий рівень трударів. Карткова система давала можливість забезпечити працівників харчуванням і промисловими товарами на мінімальному рівні від їхніх потреб і проіснувала до 1935 р. Вона також прив'язувала працівників до певного місця роботи, що сприяло зменшенню плинності кадрів.

Дослідники Ольга Мовчан і Віктор Гудзь про карткове забезпечення міського населення

Метою карткової системи було забезпечення споживання робітників і службовців за рахунок скорочення продовольчих витрат для постачання «непролетарського населення», особливо селян. Спочатку в 1929 р. граничні норми хлібного пайка мали становити для робітників і службовців 600 грамів на добу; а для членів їхніх сімей, службовців і членів їх родин, безробітних і іншого трудящого населення — 300 г (у Москві та Ленінграді вони були на третину більшими — відповідно 900 і 500 грамів) 166. Згодом... в Україні максимальні норми відпуску хліба були призначені для робітників і службовців Донбасу і Криворіжжя, які працювали на підземних роботах, — до 800 г хліба на їдця, а для їх утриманців — 400 грамів.

Норми постачання підземних робітників Донбасу та Криворіжжя хлібом, м'ясом, жирами, крупами й цукром у березні 1930 р.

Назва продуктів	Підземні робітники Криворіжжя	Підземні робітники Донбасу
Хліб	1000 г на день	1000 г на день
М'ясо	4 кг на місяць	5 кг на місяць
Жири	1000 г на місяць	1400 г на місяць
Крупи	2,5 кг на місяць	3 кг на місяць
Цукор	1,2 кг на місяць	1,2 кг на місяць

З листа домогосподарки Є. Гранич, дружини помічника машиніста паровоза Й. Сталіну (1931 р.)

У Криму робітнику транспорту на місяць дають у пайок: 1,5 кіло крупи, 1 кіло м'яса, 1 кіло цукру, 1 коробку консервів і все. Правда, на базарі можна докупити продукти, але, зважаючи на нашу платню, ми не можемо собі це дозволити, хоча в середньому чоловік заробляє 120 руб. на місяць. Проте потрібно заплатити податок, позику, кооперативний пай, членські внески. Залишається 80 руб., а на базарі одне кіло картоплі — 2 руб. 50 коп., 1 літр молока — 1 руб. Отже, цієї платні вистачає тільки на півмісяця, а ще заплати за квартиру, і я запитую, як робітникові прожити? Але секретар райкому, агітпропагандисти й ін. щодня вершкове масло, свіжину, рис, борошно одержували із закритого розподільника.

Карткове постачання не поширювалося на людей працездатного віку, які не займалися суспільно-корисною працею, і на осіб, позбавлених виборчих прав.

Ольга Мовчан і Віктор Гудзь про дефіцит товарів

Зрівняльний розподіл товарів по картках позбавляв працівників стимулів до праці, а мізерні їх норми та нерегулярність їх отоварювання по більшості продуктів, окрім хліба, круп і олії, змушували шукати додаткові джерела для їх придбання. Значну частину вільного часу, робітники витрачали на пошуки товарів повсякденного попиту, які перетворилися на гостродефіцитні... в умовах товарного дефіциту споживачам доводилося відстоювати у чергах по декілька годин щодня. З приводу черг, котрі руйнували уклад життя їх родин, робітники обурено заявляли: «Чому ніхто не звертає уваги, що нашим дружинам доводиться стояти в чергах по чотири години, а дома діти один одному голови розбивають! А, крім того, прийдеш додому поїсти, а їсти нема чого, бо дружина в черзі за продуктами весь день простояла і нічого не приготувала».

Дефіцит товарів призвів до укладання диференційованої системи забезпечення міського населення. Усі працівники поділялися на групи постачання. До першої групи зараховували робітників, інженерно-технічний персонал підприємств, командний склад збройних сил і співробітників правоохоронних органів. Другу групу становили службовці, члени родин робітників, особи вільних професій. До третьої групи записували дітей віком до 14 років. Під час загострення продовольчої ситуації постачання вищих груп споживачів забезпечувалося за рахунок зниження норм і скорочення асортименту для нижчих.

Із протоколу наради комісії при Мелітопольському районному партійному комітеті про норми постачання продуктів харчування та промислових товарів для керівного складу від 8 січня 1932 р.

ПОСТАНОВИЛИ: [...] 2. Норми постачання продуктів харчування і промислових товарів для керівного складу такі:

№	Назва	На голову сім'ї	На утриманців
1	Хлібні вироби	800 грамів	400 грамів
2	Крупи	2500 грамів на місяць	1500 грамів на місяць
3	Олія	400 грамів	—
4	Консерви	3 коробки	3 коробки
5	Риба	2000 грамів	1400 грамів
6	Цукор	1500 грамів	1500 грамів
7	Мило господарське	500 грамів	500 грамів
8	Мило туалетне	1 штука	1 штука
9	Промтовари: бавовняні і готові вироби, калоші, трикотаж, цигарки, взуття, нитки	10 руб.	10 руб.
10	М'ясо	4400 грамів	2200 грамів
11	Масло коров'яче	200 грамів	200 грамів
12	Яйця	10 штук	10 штук
13	Чай	75 грамів	25 грамів

2. Що таке паспорти та внутрішні позики

Історик Віктор Гудзь про паспортизацію населення

Основним заходом стримування плинності робочої сили в умовах радянської індустріалізації стало введення внутрішніх паспортів. Останні видавалися для громадян віком від 16 років та старше, котрі постійно проживали в містах, на новобудовах, у робітничих селищах, працювали у промисловості, на транспорті й у радгоспах. Ці документи ставали для трудівників єдиним посвідченням особи. Вони реєстрували повне ім'я і прізвище громадянина, дату та місце його народження, національність, соціальне походження, постійне місце проживання, відомості про військовий обов'язок, утриманців... Ця система мала не тільки прив'язати працівника до певного місця проживання та роботи, а й зміцнити партійно-державний контроль над формуванням робітничого класу.

Водночас, маючи гостру потребу в коштах на проведення індустріалізації, влада посилила практику внутрішніх державних позик у вигляді облігацій — цінних паперів, що дає його власникові прибуток у вигляді відсотків або виграшу. Внутрішні позики уряд започаткував з 1922 р.

У період НЕПу вони були короткотривалими, тобто держава розраховувалася з тими, хто їх купив, за 2–8 років. Уряд повертав людям гроші за облігації з високими відсотками (6–20 %). Але згодом відсотки знизили (до 4 і навіть 2 %).

На початку 30-х років трудящих почали зобов'язувати купувати облігації. Кожен працівник щороку повинен був придбати їх у середньому на місячну зарплату, а до тих, хто ухилявся, застосовували тиск (обмеження в преміюванні, гальмування черги на одержання житла та ін.). Власники облігацій могли достроково повернути їх до ощадкас, але одержували за них лише 1/3 вартості облігації. Державний борг за облігації на території УРСР у 1936 р. становив 3,78 млрд руб.

3. Якими були житлові умови міського населення

Болючим питанням для багатьох людей, які працювали в місті, було житло. Трударі тіснилися в комунальних багатокімнатних квартирах, де одна сім'я займала одну з кімнат (туалет, ванна та кухня були загального користування). Більшість робітників мешкали в гуртожитках і бараках або винаймали житло в будинках приватних господарів. Житлове будівництво в містах України суттєво відставало від потреб урбанізації. Наприклад, з 1928 до 1930 р. чисельність громадян УСРР збільшилася на 16 %, а житловий фонд — лише на 8 %.

Зі спогадів члена делегації англійських шахтарів про відвідини Донбасу

Ряди нових жител, побудованих уже за радянської влади, не можуть заглибити враження злиденності. Ці будиночки, «котеджі», як їх гордо називають більшовики, побудовані без усякої любові та комфорту. Ми зайшли в один такий будиночок. У кожній з його трьох кімнат мешкали робітничі родини. Сплять, мабуть, покотом на підлозі, бо ніяких ліжок ми не помітили. У куті, замість ікони, портрети вождів.

Зі спогадів Є. Горової, мешканки Києва

У 1934 р. столицю України перенесли з Харкова до Києва. Переїжджали всі республіканські установи і з ними «Заготзерно», де начальником планового відділу працював батько. Так ми опинилися у Києві. Влітку ми жили у Пушчі-Водиці. Пам'ятаю дерев'яну дачу, зелену ділянку, ставок. Наприкінці літа переїхали до міста у новий будинок. Ми опинились у трикімнатній квартирі. У дворі була розташована будівля, у якій знаходилися: їдальня, пральня тощо — елементи соціалістичного побуту.

Дослідники Ольга Мовчан та Віктор Гудзь про комунальне господарство

Навіть у таких великих містах, як Київ, комунальне господарство перебувало в занепаді. Каналізація була малопотужною, зношеною; стоки спускалися до Дніпра без очистки. Там, де її не було, для збирання нечистот використовувалися смітники, причому стаціонарних хронічно не вистачало. Постійно перебували під загрозою спалаху епідемій робітничі околиці, поблизу котрих влаштовувалися численні стихійні звалища сміття. Епідемічну небезпеку посилювала відсутність переробки нечистот. Останні, звичайно, збирали у глибокі ями, які закидали землею, а сміття, незважаючи на вимоги щодо його спалювання або перероблення, залишалося непереробленим. Внаслідок цього звалища перетворювалися на розплідники мух і пацюків, забруднювали підземні води й повітря.

4. Як змінилося життя жінок

Дослідниця Ольга Мовчан про зайнятість жінок

...Кількість жінок (робітниць та службовок), зайнятих у народному господарстві, збільшилася за роки другої й третьої п'ятирічок із 1320,4 тис. в 1933 р. до 2412,0 тис. у 1940 р. У середині 1930-х років жінки становили серед фрезерувальників — 47,5 %, токарів — 50 %. Значна частка їх працювала в легкій та харчовій промисловості. Найширше жіноча праця застосовувалася у сфері побутового обслуговування, дорівнюючи там 68 % робітників держпідприємств і 47 % — промкооперації, а також в управлінні, культослужуванні та охороні здоров'я — 55 %.

❁ Плакат «Новий побут»
(30-ті роки XX ст.)

Історик Василь Марочко про жіноче «ударництво»

Ударництво та соцзмагання, які справді набули поширення в колгоспних бригадах та між колгоспами України, засвідчували не вищу форму соціально-трудової активності колгоспників, а масового психозу та самозахисту селян. Важка і виснажлива робота ударників, яка стала публічною і політично визнаною керівництвом, давала шанс на виживання та самоутвердження. Партійна пропаганда почала звертати увагу на «малосвідому частину» колгоспників — жінок, яких висували на посади

ланкових, бригадирів. Колгоспне ударництво виявилось жіночим, тому що вони працювали в ключових галузях сільського господарства, найгостріше сприймали соціальні наслідки голодомору, сподіваючись через ударну працю забезпечити матеріальний стан родини...

Трудовий почин ланкової с. Старосілля Городищинського району М. Демченко, яка пообіцяла «товаришу Сталіну» понад 500 ц з га цукрових буряків, перетворив його у масовий рух п'ятисотениць, а щоденне життя її ланки на пекло. Вона дотрималась слова — виростила 509 ц солодких коренів з одного єдиного гектара, що розміщувався на горі Гадюці неподаліксела, оселившись табором, щоденно доглядаючи, прориваючи, дотримуючись агрономічних вимог, але не покидаючи поле від весняної сівби до збирання та вивозки буряків восени. Боролися з довгоносіком, ранніми морозами, охоплюючи поле димом від спаленої соломи, нехтуючи здоров'ям... Вони демонстрували трудовий героїзм, працюючи на межі психологічного зриву, тому що перевиконання норм виробітку у два і більше разів свідчило про надмірне фізичне перенавантаження.

Повсякденне життя ударниці відбувалося під наглядом партійних і радянських органів влади, які також відповідали за здійснення трудового експерименту, відтак про нормований робочий день ніхто не дбав. Він розпочинався зі сходом сонця, а завершувався з його заходом... Передова бригада не мала морального права зменшувати трудові показники, відтак її ланки та ланкові ставали заручниками політичного дійства з ударництвом та соцзмаганням.

5. Яким був побут міського населення

Окрім роботи, житла та харчування, жителі міст формували своє бачення модного одягу. За твердженнями вітчизняних і зарубіжних дослідників побутової історії, більшість людей одягалися скромно, а модними були дуже прості речі. Демократизм і скромність одягу сформувався не тому, що це був стиль життя, а тому, що в основі цього явища був низький рівень життя людей.

Зі спогадів радянської жінки про моду 30-х років

Більшість дівчат ходили у сатинових халатах, а під халатом було ситцеве чи фланелеве плаття. Із взуття були гумові туфлі, їх можна було мити. А щоб вони були білі, їх змащували зубним порошком. Не було особливого одягу, все було дуже простим. Моя приятелька Зоя — кравчиня, і вона завжди була у різних блузках, які шила з клаптиків тканини, що залишалися від замовленого клієнтами вбрання.

Враження французького письменника

А. Жида про візит до СРСР

Улітку майже всі ходять у білому. В одязі виняткова одноманітність. Обійшов магазини уздовж і впоперек. Товари, за винятком деяких, зовсім непридатні. Можна навіть подумати, що тканини, речі спеціально виготовляють непривабливими, аби їх купували тільки у разі крайньої потреби...усе виглядає жахливо.

Радянські фізкультурниці 30-х років

6. Яким був уклад сільського життя

Історик Василь Марочко про уклад сільського життя

В історичній літературі трапляються терміни «доколгоспне» та «колгоспне село», які засвідчують два різних соціально-економічних та сімейно-побутових уклади життя українських селян. Перший стосується 20-х рр., упродовж яких колективні господарства становили «експериментальне поле» для кількох сотень тисяч незаможних селян, що повірили у «комунію». Для них комуні, артілі стали організаційними формами повсякденної виробничої та трудової діяльності. Колгоспи створювалися тоді переважно на землях державного резервного фонду. Комуні вирізнялися повним усупільненням землі, худоби, реманенту, артілі зберігали відносну автономію селянського двору, котрий «здавав» до колгоспу частину майна з правом його повернення. Українське село кінця 20-х рр., судячи з форм господарювання, зберігало традиційний уклад життя, а селяни не поспішали до «колгоспу».

Зламавши спротив селян, партійні уповноважені влаштували змагання за остаточну перемогу колгоспного ладу, звітуючись цифрами про колективізацію. У 1932 р. діяло 23 270, у 1933 р. 24 191 колгосп, якими було охоплено дві третини селянських дворів, 87 % орної землі в Україні. Отже, зламане колективізацією й голодомором українське село стало

колгоспним.

3 листа селян (3 квітня 1930 р.)

Ми, громадяне с. Капітанівки Златопільського р-ну Шевченківської округи, вступили в колектив с. Капітанівки ім. Шевченка під силою місцевої влади, котра нам об'явила бойкот конфіскацією майна та висилкою. Потім за час перебування в колективі біля півтора місяця ми побачили, що з наших коней поробили калік, то ми, зневірившись колективу, подали заяву, щоб нас виключили з членів колективу, але правління Капітанівського колгоспу не звернуло жодної уваги на наші заяви.

Історик Василь Марочко про оплату праці селян

Облік праці в колгоспах відбувався не в грошах, а в трудових одиницях — трудових днях. Колгоспники називали його «дурноднем», тобто марно проведеним в господарстві днем, маючи на увазі жалюгідний рівень оплати... Хаотичність, відсутність чіткої відрядної системи, непосильні хлібозаготівельні завдання унеможлилювали повноцінне забезпечення харчування колгоспників улітку 1930 р., не кажучи про належну оплату праці. «Доводиться виконувати важку роботу в полі з сухим хлібом, — скаржилися колгоспники з с. Козацького на Уманщині, — коли б у таку пору одержати хоч оселедця, або рибки, тоді б веселіш і шла праця».

Зі звітів 1930–1931 рр. видно, що основною формою оплати праці була відрядна за кількістю вироблених трудових днів, грошова вартість якого сягала в окремих районах 1 рубль 60 коп... Колгоспний трудовий день могла заробити фізично здорова людина, тобто працездатна. Косареві записували два трудові дні, якщо він викосив півгектара озимого або ярового клину, а орачеві треба було виорати протягом дня близько гектара. За шість гектарів викопаних буряків записували 1,75 трудових днів, за боронування 5,5 га півтора трудових днів, за в'язання 8 кіп хліба (480 снопів) 1,5, за 600 центнерів викопаної картоплі та за тонну цукрового буряка — 1,75 трудових днів.

...вражаючим був сам факт затримки розподілу натуральної частини. Місяцями колгоспники залишалися без хліба... Зимом 1934 р. «продовольчі труднощі» охопили 349 сільських рад у 74 районах України, викликавши голод та смертні випадки.

7. Якими були наслідки Голодомору для українських дітей?

Історик Василь Марочко про вплив Голодомору на дітей

Колективізація і розкуркулення, особливо у 1930–1931 рр., а також руйнівна політика хлібозаготівель — суттєво вплинули на збільшення дитячої безпритульності, на її криміналізацію, однак у роки Голодомору вона набула виразних форм масової соціальної аномалії. До найменш захищеної соціально-вікової групи сільського населення, масова смерт-

ність якої становить основну кількість померлих в роки голодомору, належали діти. Їх вважали «непрацездатними», тому колгоспи не брали їх до уваги при розподілові хліба на трудодні, вони були жертвами канібалів. Якщо дорослі масово залишали села, а траплялося таке, що 50–80 % їхніх мешканців снували містами Росії та Білорусії в пошуках продуктів, то діти поповнювали лави безпритульних, сподіваючись на порятунок...

Голодомор фактично унеможливив повноцінний початок навчального року. Спостерігалася незадовільна явка учнів на початку вересня 1933 р.: в Остерському районі Чернігівської області до школи не прийшли 52 %, Варвїнському — 70 %, Березанському — 77 % школярів. Причина неявки була відома: значна частина учнівського «контингенту» померла, інша блукала містами в пошуках порятунку, решта лежала в різних «стаціонарах», шпиталях, в спустошених домівках. Вони не мали сил відвідувати школу, тому що хворіли. За неповними даними, лише кількість учнів у початкових, неповних середніх і професійних школах, а також дітей у дошкільних закладах за три голодних роки зменшилася на 1 млн 71 тис. осіб.

Зі скарги керівників Наркомосу до ЦКК НК РСІ та Наркомату постачання. 1931 р.

Цим районам заборонено з поточних хлібозаготівель постачати дитячі інтернатні установи, вчителів і виділяти продукти для гарячих безкоштовних сніданків. З централізованого фонду для цих районів теж нічого не виділено. Це утворило катастрофічний стан постачання, особливо дитячих інтернатних установ, що не мають жодних запасів. Діти цих установ примушені тікати, чим збільшують безпритульність.

З листа учнів Григорію Петровському (листопад 1931 р.)

Ми, учні Печерської школи Брацлавського р-ну просимо у Вас допомоги, бо ми пропадаємо з голоду. Нам треба вчитися, а ми з голоду не можемо по світу ходити. Індивідуальні* та колгоспники — всі пухнемо з голоду, бо працювати не можемо, а хліб дають тільки тим, хто має трудодні. Скоро наближаються жовтневі свята, нам треба радіти, а у нас з голоду в очах пожовкло, в шлунку болить від того сміття, яке ми зараз їмо, бо у нас забрали не тільки хліб до зерна, а й картоплю, квасолю і все, що можна їсти. Ми надіємось, що Радянська влада не дасть нам загинути»...

Зі спогадів мешканця с. Гусакове Звенигородського району М. Іванченка (1933 р.)

У кімнатці вчительського помешкання на долівці, лежать німечні школярі. Одного разу чуємо: хтось там з них помер. Прибігли подивитися. Бачимо: старшокласник Іван Руденко з хутора. Підняли його, аби винести, а під ним у соломі кишить купа вошей... А як тяжко відходив учень у сусідньому шостому класі. Чіплявся за все, як за білий

* Так іноді у просторіччі називали одноосібників.

Розділ V.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Не треба снів! Хай буде тільки діло!
Ціло робити — спокійний і суворий,
Не плутай душу у хоритись тіла,
Сховай свій біль.

Зломив раптовий порив.

Але дай мене — у святім союзі:

Душа і тіло, щастя з лютим болем.

Мій біль бринить, зате коли смієся,

Тю сміх мій рветься джерелом на волю!..

Олена Желіза (з вірша «Сугасникам»)

Олекса Новаківський. Мойсей (портрет митрополита Андрія Шептицького)

При цій нагоді переживаю найвиразнішу явищу
свого життя. Висловлюю глибоку вдячність Тобі, що дозволив
дочекатися цього великого нашого свята, що є святом цілого
українського народу. Дозволив з'явитися нам — найменшій частині
українських земель, — бути вільними.

Августин Волошин

§ 29

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. СРІБНА ЗЕМЛЯ. ТРЕТЯ СПРОБА УТВЕРДИТИ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ У ХХ СТОЛІТТІ

Перед вами — кадри з фільму «Срібна Земля. Хроніка Карпатської України 1919–1939», знятого кіностудією імені О. Довженка у 2012 р. Уявіть себе на місці авторів сценарію цього фільму. Об'єднавшись у малі групи, створіть короткі сценарії для окремих новел цього фільму.

Група 1

Ви працюватиме над умовами, у яких було проголошено автономію Карпатської України. Вам потрібно відібрати й переказати (процитувати), прокоментувати джерела, подані нижче так, щоб вони склали цілісну розповідь, продумати відеоряд, який подасте на екрані на тлі голосу диктора. Придумайте також назву свого 2–3-хвилинного фрагмента фільму. Представте результати вашої роботи класові.

Зі статті **Августина Волошина** **«Наш націоналізм» (1935 р.)**

Наш націоналізм є християнський, який дивиться на рід людський, як на велику родину дітей Божих, як на велику соціальну одиницю, в якій суть менші одиниці, одиниці націй, держав, країв, громад і родин...

Наш націоналізм руководиться вічними засадами любови до ближнього, а та любов знає ступені любові, знає те, що із ближніх ближча мені родина, ближчі

родичі, діти, брати, сестри, серед інших, ближчий мені громадянин, працюючий спільно зі мною, ...ближчий є мені чех і словак, з котрим живу в одній державі, ...і русин ...мій брат по народності... ми вродилися в ту саму культуру, яку витворили наші предки і яка питає всіх нас...

Наш націоналізм приписує держатися до засад справедливості і милосердя супроти кожного і не свого.

Дослідження сучасних істориків

Олександр Бойко: Ініціатором рішучих дій у вирішенні українського питання напередодні Другої світової війни стала Німеччина... Уже в червні 1933 р. на міжнародній економічній і фінансовій конференції у Лондоні відкрито висувається вимога про передачу гітлерівцям України «для раціональнішого використання цієї родючої території». ...крім Німеччини, свою зацікавленість у подальшій долі Закарпатської України енергійно демонструвала Угорщина..., яка домагалася відокремлення чехо-словацької території, заселеної угорцями, і надання словакам і західним українцям права на самовизначення. Таке «піклування» хортистів мало на меті не що інше, як приєднання до Угорщини усєї Чехо-Словащини та Закарпаття.

...Увечері 10 жовтня радіо «Прага» повідомило, що Чехо-Словачина стала федерацією трьох народів: чехів, словаків та українців. Наступного дня уряд Праги надав автономію і визнав уряд Карпатської України.

Сергій Грабовський: Складний збіг неоднозначних геополітичних обставин другої половини 1930-х років, коли по всій Європі набирали силу, стикаючись між собою, тоталітаризми різного ґатунку, призвів, зокрема, до того, що центральний чехо-словацький уряд змушений був надати українцям Закарпаття автономію. Автономія ця була обіцяна ще при засновках Чехо-Словацької республіки, але реальністю вона стала лише восени 1938 року...

...це все зродилося не на порожньому місці — структури громадянського суспільства, національні організації, хай і недостатньо розвинені, але вже були в Карпатській Україні. І створили їх самі українці — не лише закарпатці, а й десятки вихідців із Наддніпрянщини та Галичини. Іншими словами, освічена спільнота краю мислила себе частиною спільноти загальноукраїнської.

Ірина Штогрін: Інтелегентне товариство, красива ідея, розірваний між різними державами народ... Поєднання цих трьох складових і народило у 30-х роках ХХ століття спочатку автономну (у складі Чехо-Словащини) Підкарпатську Русь, а потім незалежну Карпатську Україну.

Група 2

Ви працюватиме над подіями, пов'язаними з відторгненням частини Карпатської України Угорщиною й виборами її уряду в жовтні-листопаді 1938 р. Вам потрібно відібрати й переказати (процитувати), прокоментувати джерела, подані нижче так, щоб вони склали цілісну розповідь, продумати відеоряд, який подасте на екрані на тлі голосу диктора. Придумайте також назву свого 2–3-хвилинного фрагмента фільму. Представте результати вашої роботи класові.

Відео: 1938: угорські війська займають Ужгород і Мукачево
<http://www.istpravda.com.ua/videos/2010/11/2/2196/>

Зіставте карти. Назвіть території України, захоплені Угорщиною.

Мапа Карпатської України з територіальними претензіями Угорщини (виділено червоною лінією)

А. Волошин. До всіх громадян Карпатської України (3 листопада 1938 р.)

Ми, уряд Підкарпатської Русі, яку велико-держави, що встановили остаточні границі дня 2 падолиста 1938 у Відні, назвали її природно — Карпатською Україною, звертаємося в цю вирішальну хвилину з гарячим закликком до вас, браття і сестри.

Відірвання наших городів Ужгороду й Мукачева від Карпатської України, це зранення нашої Батьківщини. Але в цій важкій хвилі памятаймо те, що коштом тієї нашої рани здобуто українську державну самостійність. [...] ...столицю нашого краю переносимо з забраного Ужгороду до Хусту.

Ми рішили взятися за історичний труд будови нашої обкроєної, однак до самостійності піднесеної країни... До розбудови нашої країни маємо забезпечені услів'я... Наша самостійна держава дає нам не тільки культурну і політичну свободу, але й забезпечує також для всіх нас хліб і працю. Вже цього року приступимо до будування нових доріг і залізниць. Закликаємо вас усіх, свідомих братів і сестер, щоб ви... показали себе гідними свободи й помагали владі в розбудові нашої держави.

Хай пропадуть релігійні, язикові й класові спори, які до сьогодні ви-кликували між нами вороги нашого народу... Для всіх наших дальших дій... очікуємо твердого морального опертя населення Карпатської України і всього українського народу.

Дослідження сучасних істориків

Олександр Бойко: Позиція Гітлера була надзвичайно обережною: зваживши всі «за» і «проти», він обрав роль арбітра у вирішенні долі українських земель, що належали Чехословаччині. 2 листопада 1938 р. за рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні Карпатська Україна мусила віддати Угорщині 1856 км² своєї території з населенням 180 тис. жителів, куди входили два найбільші міста: столиця Ужгород і Мукачів.

...Водночас, зберігши Карпатську Україну, Гітлер залишив у своєму активі серйозні засоби тиску не тільки на Угорщину, яка не отримала всього, чого бажала, а й на Польщу та СРСР, за рахунок територій яких могла з часом бути створена «Велика Україна».

Василь Залгалов: Чеський закон про автономію Карпатської України від 22 листопада 1938 року зобов'язував провести в краї прямі вибори до Союму Карпатської України. Це було здійснено владою Хуста 12 лютого 1939 року. Із понад 90 відсотків всіх виборців, які брали участь у голосуванні, а це було 265 тисяч громадян краю, близько 245 тисяч проголосували за Українське національне об'єднання Августина Волошина.

1

2

3

1. Агітаційна бригада Українського національного об'єднання (1938 р.)

2. Уряд Карпатської України, у центрі — А. Волошин

3. Сойм Карпатської України

Група 3

Ви працюватиме над подіями, пов'язаними зі створенням Карпатської Січі. Вам потрібно відібрати й переказати (процитувати), прокоментувати джерела, подані нижче, так, щоб вони склали цілісну розповідь, продумати відеоряд, який подасте на екрані на тлі голосу диктора. Придумайте також назву свого 2–3-хвилинного фрагмента фільму. Представте результати вашої роботи класові.

Дослідження сучасних істориків

Сергій Грабовський: Для того щоб розбудувати ефективний державний механізм, Карпатській Україні потрібна була, крім усього іншого, мілітарна потуга. Звичайно, в силу історичних обставин уряд не встиг розгорнути й навчити більш-менш значні збройні сили. Власне, й збройними силами «Карпатську Січ» навряд чи можна було назвати. Це була вишкільна парамілітарна організація, якій для досягнення реальної боєготовності потрібно було ще кілька місяців і, головне, достатня кількість бодай сучасної стрілецької зброї та набоїв.

СТАТУТ

Організації Народної Оборони Карпатська Січ

§ 1. Загальні постанови

- а) Назва: Організація Народної Оборони Карпатська Січ.
- б) Місце осідку: Хуст.
- в) Округ ділання: Підкарпатська Русь.
- г) Урядова мова: українська.
- д) Організація не є партійною.

§ 2. Ціль

Ціллю товариства є оборона державних і національних інтересів Підкарпатської Русі та плекання оборонного духа в українському громадянстві того краю...

§ 4. Членство

Членом організації може бути кожна фізична особа української нації, що довершила 18 літ життя та є горожанином Підк. Русі.

§ 6. Права і обов'язки членів

Правами членів є: брати участь та користатися всіми під прийняттями організації, право голосування та активного і пасивного вибору. Дійсні члени мають, крім того, право носити однострій, відзнаки та зброю... Обов'язками членів є: дбати постанов статуту організації, беззастережно сповняти накази Команди та вдержувати карність.

1. Вояки
Карпатської
Січі,
1938 р.

2. Агітаційний
плакат
«Карпатської
Січі»

3. Члени Карпатської Січі в строю. Другий зліва — Олександр Блестів («Гайдамака») (лютий — перша половина березня 1939 р., Хуст)

4. Посвідчення учасника Карпатської січі Молдавчука Михайла. Архів СБУ

Група 4

Ви працюватимете над подіями, пов'язаними з проголошенням незалежності Карпатської України. Вам потрібно відібрати й переказати (процитувати), прокоментувати джерела, подані нижче так, щоб вони склали цілісну розповідь, продумати відеоряд, який подасте на екрані на тлі голосу диктора. Придумайте також назву свого 2–3-хвилинного фрагмента фільму. Представте результати вашої роботи класові.

Дослідження сучасних істориків

Василь Залгалов: Політична ситуація на початку 1939 року була надзвичайно напружена. Мій батько і тесть, що обидва родом із села Стрипа Ужгородського району, розповідали, як, чи не щоночі, на рубежі 1938–39 років відбувалися перестрілки на кордоні Угорщини і Карпатської України, між Ужгородом і Перечином... Чеський закон про автономію Карпатської України від 22 листопада 1938 року зобов'язував провести в краї прямі вибори до Союму Карпатської України. Це було здійснено владою Хуста 12 лютого 1939 року. Із понад 90 відсотків всіх виборців, які брали участь у голосуванні, а це було 265 тисяч громадян краю, близько 245 тисяч проголосували за Українське національне об'єднання Августина Волошина.

Сойм Карпатської України зібрався, за згодою президента ЧСР Еміла Гахи, в ніч з 14 на 15 жовтня у Хусті, коли й було проголошено повну незалежність Карпатської України. На Соймі було проголошено не лише факт незалежності Карпатської України, але й основні документи — про незалежність, про державний устрій, назву, гімн, державну мову, прапор.

Виступ Августина Волошина на відкритті першого засідання Сойму Карпатської України, 15 березня 1939 р.

Світлий сойме!

В цих словах криється величезна важність нинішнього історичного дня. Боже Провидіння дозволило мені відкрити перший сойм Карпатської України словами Тараса Шевченка:

«Встане Україна, світ правди засвітить
і помоляться на волі невольничі діти...»

...Від національної загибелі врятувала нас наша глибока віра у наше національне воскресіння. Почавши від XII віку, безупинно вів наш народ боротьбу за свої права із завойовниками і вже здавалося, що наші вороги зітруть нас із лица землі.

Кінодокументи оператора Петра Лесюка, чи Лисюка, який уже 15 березня 1939 року загинув на Красному полі, на березі Тиси, між Хустом і Королевом, під час бою Карпатської Січі з угорськими військами.

Проголошення Карпатської України.

www.youtube.com/watch?v=eKMxT8Jw9uA

<https://www.youtube.com/watch?v=vxSa4lel1wQ>

[http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/zobrazennya/1939\(03\)15.konstytutc.zakon.jpg](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/zobrazennya/1939(03)15.konstytutc.zakon.jpg)

Карпатська Україна (Конституційний закон. Ч. 1)

§ 1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

§ 2. Назва Держави є: КАРПАТСЬКА УКРАЇНА.

§ 3. Карпатська Україна є республікою з президентом, вибраним Соймом Карпатської України, на чолі.

§ 4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

§ 5. Барва державного прапору Карпатської України є синя та жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

§ 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім півколі, чотири сині та три жовті смуги у правому півколі і ТРИЗУБ св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законові.

§ 7. Державний гімн Карпатської України є «Ще не вмерла Україна».

§ 8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття.

З книги англійського журналіста Майкла Вінча

Приблизно в половину сьомої вечера ми прийшли до урядової будови, щоб почути виголошення незалежності Карпатської України. Падав густий сніг. На площі зібралось близько 700 чоловік.

Це було найдивовижніше проголошення незалежності в історії. Голова уряду Волошин з балкону проголосив незалежність Карпатської України, однак з рядів присутніх не прозвучала жодна пісня, жодне патріотичне гасло на честь Республіки. Люди похмуро покидали площу... Останні 24 години ми прожили в трьох різних державах. Прокинулись в Чехословацькій Республіці. До вечора Карпатська Україна була вільною країною. Наступного дня прийшли мадярські вояки.

Зі спогадів останнього головного командира УПА Василя Кука, одного з активістів Організації Українських Націоналістів

Українці тодішньої Речі Посполитої не тільки стежили за подіями у Карпатській Україні, не тільки молилися за своїх братів і виступали з публічними акціями підтримки — вони ще й збирали гроші (скільки могли дати селяни і городяни), речі, а, головне, йшли (головним чином конспіративно, через кордон) добровольці для допомоги урядові Августина Волошина — й неорганізовані, звісно, ентузіасти, але, головне, — фахівці. І не тільки військовики — інженери, вчителі, лікарі...

Група 5

Ви працюватимете над трагічними подіями, пов'язаними із загибеллю Карпатської України. Вам потрібно відібрати й переказати (процитувати), прокоментувати джерела, подані нижче так, щоб вони склали цілісну розповідь, продумати відеоряд, який подасте на екрані на тлі голосу диктора. Придумайте також назву свого 2–3-хвилинного фрагмента фільму.

Дослідження сучасних істориків

Олександр Пагіря: В ніч з 13 на 14 березня 1939 р. Угорщина, за підтримкою Третього Рейху, розпочала війну проти Карпатської України. Прем'єр А. Волошин віддав наказ видати зброю Карпатській Січі.

Уранці 15 березня 1939 р. військовий міністр Карпатської України Степан Клочурак видав свій перший наказ, яким створювалася Національна Оборона Карпатської України... Одночасно було призначено генеральний військовий штаб. Карпатська Січ стала базою для формування збройних сил Карпатської України, до якої увійшли добровольці з усіх куточків краю.

У відповідь на це начальник генштабу полковник М. Колодзінський («Гузар»), за даними П. Мірчука, заявив: «У словнику українського націоналіста немає слова «капітулювати». Сильніший ворог може нас у бою перемогти, але поставити нас перед собою на коліна — ніколи!»

У штабі Національної Оборони не складалось жодних мобілізаційних списків чи повісток, добровольці у віці від 16 до 55 років, які бажали зі

зброєю в руках захищати Карпато-Українську державу, самі приходили до збірних пунктів... Лише 15 березня 1939 р. до команд Національної Оборони зголосилось близько 2–3 тис. чол., серед яких були селяни, старші учні гімназій, студенти учительських семінарій, січовики, українці з чехословацької армії, прикордонної охорони, фінансової сторожі та жандармерії.

Зі спогадів німецького журналіста Вальтера Габігера

Безупинно йшли нові українські добровольчі загони на кордон, головню в околицю Севлюша. Це були самі молоді хлопці, між ними багато учнів. Більшість з них не мала ще досі ніколи в руках кріса, похапцем вивряджена, без ніякого військового вишколу. Але всі вони мали незламну волю боротьби і перемоги, були повні фанатизму й такої відчайдушності, що її може родити лише безвихідне положення.

1

2

3

4

1. Колона малярської піхоти марширує в Карпатах (березень 1939 р.)
2. Угорська армія наступає на Карпатську Україну (березень 1939 р.)
3. Головне командування Карпатської Русі
4. Група добровольців та січовиків відправляються на угорський фронт (Хуст, 16 березня 1939 р.)

Дослідження сучасних істориків

Олександр Пагіря: 16 березня до Хуста вступили угорські війська. Січовики, які не встигли відступити з головними силами, організували у місті спорадичний опір, обстрілюючи нових господарів міста з дахів будинків та вуличних перехресть...

Для повноцінної організації оборони краю у генерального штабу Національної Оборони не вистачало необхідних резервів і засобів зв'язку. ...він не міг оперативно здійснювати керівництво бойовими діями січовиків на фронті, тому вся ініціатива в організації збройного опору угорським окупантам перейшла до місцевих командирів і провідників. ...єдиного фронту оборони не існувало, а були радше окремі осередки опору на головних напрямках наступу угорських військ.

Для придушення опору останніх захисників краю угорцям довелося застосувати артилерію та бомбардувальну авіацію. Що в підсумку дозволило їм опівночі 17 березня вийти на Ужоцький перевал і, таким чином, досягнути омріяного кордону з Польщею.

Карпатські січовики в обороні. Реконструкція подій для документального фільму Каленика Лисюка (квітень 1939 р., Словаччина)

Установлення угорсько-польського кордону в Карпатах (березень 1939 р.)

3 передачі французької радіостанції у Страсбурзі 16 березня 1939 р.

Європа досі недооцінювала карпатських українців. Вони, хоч не мають належної кількості зброї і амуніції, по-геройськи боронять у Карпатах свою державність перед величезною мадярською навалюю. Цим вони подали доказ своєї державотворчої здібності і полум'яної любові до своєї Батьківщини та відчайдушного завзяття. Тому вони заслуговують, щоб їм у цій боротьбі допомогти.

Британський історик-славіст, член Англо-українського комітету Роберт Вільям Сетон-Вотсон

Покинуті Гітлером, який гарантував їхні кордони, та будучи безнадійно переважені наступаючими силами, українські добровольці чинили опір угорському наступу та показали, що вони віддавали перевагу радше смерті над пануванню над собою... Уряд впав, монсиньор Волошин та його співробітники втекли на румунську землю, але іррегулярні українські добровольці поставили сильний опір у горах і зазнали важких втрат.

Група 6

Ви працюватимете над заключним фрагментом фільму щодо значення Карпатської України для сучасників тих подій і нащадків. Вам потрібно відібрати й переказати (процитувати), прокоментувати джерела, подані нижче, так, щоб вони склали цілісну розповідь, продумати відеоряд, який подасте на екрані на тлі голосу диктора. Придумайте також назву свого 2–3-хвилинного фрагмента фільму.

Ужгород, пам'ятник
А. Волошину (2004 р.)

Хуст, пам'ятник Героям
Карпатської України

15 жовтня 2017 р. на Верецькому перевалі в Карпатах було відкрито Меморіал Героям Карпатської України

Дослідження сучасних істориків

Олександр Пагіря: На жаль, Нацистські керівники прагнули вправно замаскувати свої «українські карти», щоб згодом використати з успіхом українське питання в якості «розмінної монети» для натиску проти Польщі, де проживало понад 6 млн українців.

Василь Зілгалов: Коротка історія державності Карпатської України — не лише яскрава сторінка у визвольних державницьких змаганнях українців... Карпатська Україна — це ще і прояв тяжкої і впертої конкуренції народів за утвердження своєї волі і місця у світі. І прояв того, як між кількома вогнями, не лише польським і радянським, але й угорським, чеським, словацьким, українці боролися за своє політичне, національне утвердження на своїй же землі, зокрема, в Закарпатті.

Ірина Штогрін: І хоч ця автономія проіснувала лише від жовтня 1938 до березня 1939 року, а від проголошення незалежної держави до її загибелі пройшли лише лічені дні, в історії залишився символ прагнення українців до соборності та державності.

Сергій Грабовський: Суто воєнна поразка Карпатської України не означала її відходу в історичне небуття. Карпатська Україна несподівано для «сильних світу» перетворилася на геополітичний аргумент, яким уміло скористався кремлівський диктатор у своїх великих ігрищах. Сталінові стало зрозуміло: без урахування і широкого використання українського національно-політичного чинника такий похід не матиме успіху. Був дозволений — у певних межах — український радянський патріотизм, а коли у вересні 1939 року Червона армія за домовленістю з Берліном рушила на Захід, офіційною мотивацією стало «визволення братів українців і білорусів», і навіть був спеціально розгорнутий Український фронт переважно із вояків-українців на чолі з Тимошенком.

...маленька Карпатська Україна фактом свого існування та героїчного опору дала хоч невелику і відносну передишку українцям Великої України, бо засвідчила: українська нація — це реальність, на яку не можна не зважати.

Розділ VI.
УКРАЇНА
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

* * *

*...Війна стала великою, як життя, як смерть.
Воно все молодство. Ніби земля куля влетіла
в якусь криваву божівільну туманність.*

Олександр Довженко (із «Щоденників»)

*Україна нарешті має приєднатися до європейського
сприйняття війни як трагедії. Ми не відповідаємо за минуле.
Ми відповідаємо за пам'ять про минуле.*

Анатолій Подольський,

директор Українського центру вивчення історії Голокосту

- За допомогою інфографіки підготуйте розповідь про участь українців у Другій світовій війні.

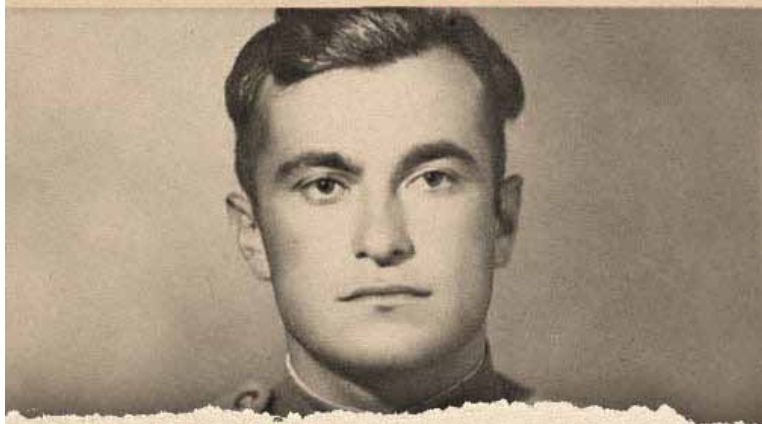
Інфографіка Інституту національної пам'яті України зі сторінки «Українська друга світова 1939–1945 рр.» <http://www.ww2.memory.gov.ua/>

**УКРАЇНЦІ В ЛАВАХ
ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ
ПЕРЕМОГЛИ АГРЕСОРА**

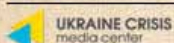

1939–1945
**ПАМ'ЯТАЄМО
ПЕРЕМАГАЄМО**

Амет-Хан Султан

Льотчик-винищувач. Збив 30 ворожих літаків сам на сам і ще 19 в групових боях. Двічі Герой Радянського Союзу. З гордістю відкрито називав себе кримським татариним.

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

**УКРАЇНЦІ В ЛАВАХ
ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ
ПЕРЕМОГЛИ АГРЕСОРА**

1939–1945
**ПАМ'ЯТАЄМО
ПЕРЕМАГАЄМО**

Анна Храплива

Канадійка українського походження, що добровільно пішла до Канадського жіночого армійського корпусу. Служила у Великій Британії, відзначена Медаллю Британської Імперії.

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

**УКРАЇНЦІ В ЛАВАХ
ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ
ПЕРЕМОГЛИ АГРЕСОРА**

1939–1945
**ПАМ'ЯТАЄМО
ПЕРЕМАГАЄМО**

Михайло Опаренко

Пілот польської авіації. Брав участь у боях проти нацистського агресора з перших днів Другої світової війни. Відзначений нагородами.

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТИ

**УКРАЇНЦІ В ЛАВАХ
ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ
ПЕРЕМОГЛИ АГРЕСОРА**

1939–1945
**ПАМ'ЯТАЄМО
ПЕРЕМАГАЄМО**

Ніколас Орешко

Американець з українським корінням. Здобув найвищі військові відзнаки США за героїчні бої в Німеччині, будучи старшим сержантом піхотної дивізії.

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТИ

1939
1945
**ПАМ'ЯТАЄМО
ПЕРЕМАГАЄМО**

ТАНК УКРАЇНЦЯ ІГОРЯ ПОБІРЧЕНКА РОЗБИВ ВОРОТА КОНЦТАБОРУ АУШВІЦ

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

1939–1945
ПАМ'ЯТАЄМО
ПЕРЕМАГАЄМО

ОСНОВНА МЕТА:

**Здобуття державної
незалежності України**

- УПА воювала на території 12 областей України
- Підпілля ОУН діяло по всій Україні, в т.ч. у Криму
- Через лави УПА пройшло близько 100 тис. бійців

ВИДАТНІ БОЇ УПА З НІМЕЦЬКИМИ ОКУПАНТАМИ:

Розгром гарнізону
Володимирця
7.02.1943

Оборона
Загорівського монастиря
8-11.09.1943

Бій на горі Лопата
6-16.07.1944

**понад 500 тис.
ПОСТАЖДАЛИ ЗА ТЕ,
ЩО ПІДТРИМУВАЛИ БОРОТЬБУ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ**

 UKRAINE CRISIS
media center

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

ВТРАТИ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

1939–1945
ПАМ'ЯТАЄМО
ПЕРЕМАГАЄМО

ЗРУЙНОВАНО:

28000

СІЛ

700

МІСТ

ЛЮДСЬКІ ВТРАТИ:

понад **5** млн
ЦИВІЛЬНИХ

з них **1,5** млн
ЖЕРТВИ ГОЛОКОСТУ

3-4 млн
ВІЙСЬКОВИХ

6700 вбитих у Корюківці.
Корюківка — найбільше в Європі поселення,
знищене під час каральної операції

UKRAINE CRISIS
media center

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

УКРАЇНЦІ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

1939–1945
ПАМ'ЯТАЄМО
ПЕРЕМАГАЄМО

6 млн
У РАДЯНСЬКИХ
ЗБРОЙНИХ СИЛАХ

близько **100** тис.
В УКРАЇНСЬКІЙ
ПОВСТАНСЬКІЙ АРМІЇ

6 тис.
У ФРАНЦУЗЬКІЙ
АРМІЇ

120 тис.
У ВІЙСЬКУ
ПОЛЬСЬКОМУ

80 тис.
У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ
США

45 тис.
У ВІЙСЬКАХ
БРИТАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

УКРАЇНЕЦЬ ОЛЕКСІЙ БЕРЕСТ ПІДНЯВ ПРАПОР СРСР НАД РЕЙХСТАГОМ
УКРАЇНЕЦЬ МАЙКЛ СТЕНК ПІДНЯВ ПРАПОР США НА ІВОВЗІМІ

UKRAINE CRISIS
media center

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Внесок УКРАЇНИ

Символ пам'яті про тих, хто загинув під час Другої світової та гине на сході України у боротьбі за незалежність

6 000 000
воювали у лавах червоної армії

100 000
воювали у лавах УПА

250 000
воювали у лавах армій союзників

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ

1939

Проголошення незалежної Карпатської України. За декілька днів була окупована угорською армією.

15 **БЕРЕЗНЯ**

1939

Німеччина напала на Польщу. Тисячі українців воювали в польській армії проти нацистів.

1 **ВЕРЕСНЯ**

23 **СЕРПНЯ**

1939

Підписання пакту Молотова-Ріббентропа. СРСР та Німеччина поділили сфери впливу в Європі.

ВТРАТИ УКРАЇНИ У II СВІТОВІЙ ВІЙНІ

3-4 МЛН
військових

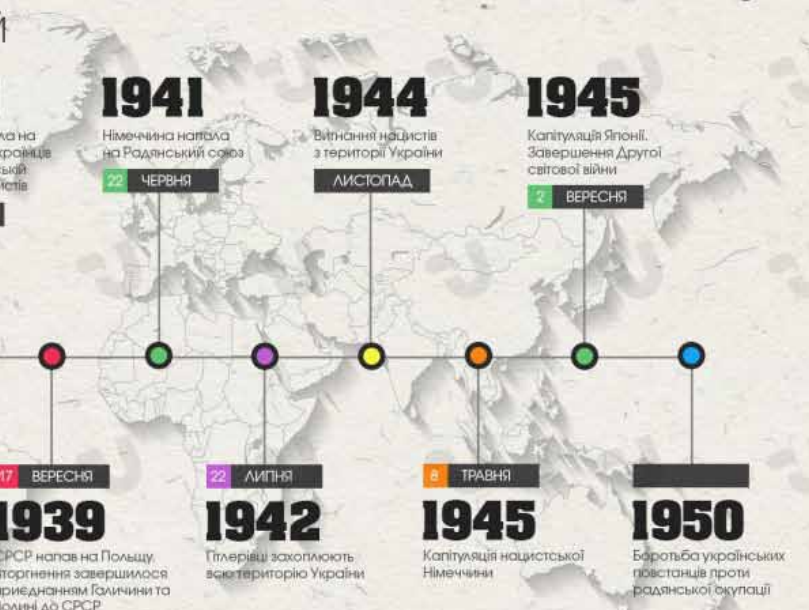
5 МЛН
цивільних

700 міст
28 тис. сіл
зруйновано та знищено

ШЛЯХ ДО ПЕРЕМОГУ НАД НАЦИЗМОМ

ГОЛОКОСТ

 1,5 млн
євреїв загинули в окупованій Україні

 2 млн
вивезені на примусові роботи до Третього Райху

 33,771
євреїв були розстріляні у Бабиному Яру 29-30 вересня 1941 р.

ЖЕРТВИ РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ ПІСЛЯ ВИГНАННЯ НАЦИСТІВ

500 тис.
репресовано на Західній Україні

230 тис.
депортовано кримських татар, болгар, вірмен, греків

